

Abstract

The concept of authority is the one of the most important phenomena of the system of a state, religions and social structure. Authority holder is the ruling and the ruled ones are people who obey the ruling. Obeying the ruling's authority by the ruled is the fundamental quality of these systems. Also in religious meaning, the concept of authority is situated in the centre of the system, just as it is in political meaning. It is necessary for believers to obey the creator willingly, to accept God's authority. This concept is also an important element of the oldest known periods of Turkish law. One of these ancient periods, in which the concept of authority was followed, is Manichaeism period of Old Uigur Turkic. Uigurs, one of the Turkic peoples, accepted different beliefs in Central Asia such as Buddhism, Manichaeism and Christianity. They have left many manuscripts about these beliefs. Determining the words formed the conceptual field of authority on the vocabulary of the texts of Manichaeism period of Old Uigur Turkic named *Huastuanift*, *Irak Bitig* and *Manichaeism Uigur Texts*, it has been our principal aim to determine the presence of this conceptual field and to reveal the place of authority in the mentality of this period. Initially the concept of authority, the aim and the method of this study were explained briefly. Then the formations about Uigurs, Manichaeism and the works of this period, later the formations were given about the lexical field (conceptual field) theory situated in the theoretical base of our work. Finally, all words determined in the works and formed the conceptual field of authority were categorized as tables including different meaning categories and gained some kind of conclusions regarding all information.

Keywords: Old Uigur Turkic, Manichaeism texts, authority, lexical field.

Özet

Yetke kavramı, devlet sisteminin, dinlerin ve toplumsal yapının en önemli olgularından biridir. Yetke sahibi, yönetendir ve ona boyun eğenler ise yönetilenlerdir. Yönetilenlerin, "yönetenin yetkesine" uyması bu sistemlerin en temel özelliğidir. Siyasi anlamda olduğu gibi, dini anlamda da "yetke kavramı", sistemin merkezinde yer alır. İnananın "gönüllü bir şekilde" yaratıcıya boyun eğmesi yani Tanrı'nın "yetkesini" kabul etmesi gerekir. Bu kavram, bilinen en eski dönemlerde Türk töresinin de önemli bir ögesidir.

Yetke kavramının izini sürdüğümüz bu eski dönemlerden biri de Eski Uygur Türkçesinin Manihaist dönemidir. Türk halklarından biri olan Uygurlar, Orta Asya'da Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi farklı inançları kabul etmişlerdir. Bu inançlarla ilgili birçok yazılı eser bırakmışlardır.

Huastuanift, *Irak Bitig* ve *Manihaist Uygur Metinleri* adlı Eski Uygur Türkçesinin Manihaist dönem metinlerinin söz varlığında, yetkenin kavram alanını oluşturan sözcükleri tespit ederek, bu kavram alanının gösterilmesi ve bu dönemdeki düşünce dünyasında yetkenin yerinin ortaya çıkarılması temel amacımız olmuştur. Öncelikle yetke kavramı, çalışmanın amacı ve yöntemi kısaca açıklanmıştır. Sonra Uygurlar, Manihaizm inancı ve bu dönem eserleri hakkında bilgiler, ardından ise çalışmamızın kuramsal temelinde

¹ Okutman, Çukurova Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, hcarslan@cu.edu.tr.

yer alan “sözlüksel alan (kavram alanı) kuramı” hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak eserlerde tespit edilen ve yetkenin kavram alanını oluşturan bütün sözcükler açıklanmış, farklı anlam kategorilerinin bulunduğu tablolar hâlinde sınıflandırılmış ve tüm bu verilere dayanarak çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygur Türkçesi, Manihaist metinler, yetke, sözlüksel alan.

Giriş

Günümüzde daha çok yabancı dillerdeki karşılıkları (*otorite*, *velayet* gibi) kullanılan yetke, sözlüklerdeki anlamlarına bakıldığında psikolojik, sosyolojik, dini, siyasi, felsefi vb. birçok boyutu olan ve her anlam çevresinde farklı ve geniş bir kavram alanına sahip kapsayıcı bir kavramdır. Bu kavramın bu kadar geniş bir alanı kapsamaması ve birçok sistemin düşünsel temelinde yer alması eski metinlerde de izini sürmemize neden olmuştur.

“Yetke” için sözlüklerde şu anlamlar verilmektedir:”1. *isim* Otorite. 2. Yeterliğine herkesi inandırarak bir kimsenin kendisine sağladığı itaat ve güven, otorite, sulta, velayet” (*Güncel Türkçe Sözlük*). “*İng.* Authority Bir bireyin, bir görüşler dizgesinin ya da bir örgütün, kimi nitelikleri taşımaktan ya da kimi orunlarda bulunarak belli hizmetleri yerine getirmekten doğan ve genel olarak tanınan etkisi” (*BSTS/Toplumbilim Terimleri*, 1975). “*Fr.* autorité Bir bilimde, bir sanat türünde en başarılı ve yargılarına, görüşlerine güvenilir (kimse)” (*BSTS/Yazın Terimleri Sözlüğü*, 1974)². “*a.* 1. Yaptırma ya da yasak etme hak ya da gücü, sulta, otorite. 2. *ruh.* Yeterliğine herkesi inandırarak, bir kimsenin kendisine sağladığı itaat ve güven, velayet” (Dil Derneği, 2005, s. 2086 b).

Sözcüğün, *Yazın Terimleri Sözlüğü*’ndeki anlamını dışarıda tutarsak (aslında temelde burada da “yetkin bir güce sahip olma” vardır), diğer anlamların hem devlet sisteminde hem inanç sistemlerinde hem de toplumsal yapıda canlı ve somut karşılıklarının olduğunu ve bunların eski metinlerde de belli ad, unvan ya da terimlerle ifade edildiğini en baştan beri düşünebiliriz. Bu düşünce bizi, büyük bir ilgiyle eski metinleri daha ayrıntılı okuma ve bu karşılıkları bulma çabasına götürecektir.

Bu çalışmayı yapmaktaki çıkış noktamız, işte yukarıda bahsedilen ilgi ve çabadır. Esasında buradaki amaç, Uygurların inanç ve kültür çevresinin farklı bir yönde geliştiğini gördüğümüz 8. yüzyıl sonrasında Eski Uygur Türkçesinin Manihaist dönem eserlerinin söz varlığında *yetkenin* kavram alanını oluşturan kavramları tespit ederek kullanımdaki tercihleri, kavramların kullanım sıklıklarını ve anlamlarını gözler önüne sermek; ayrıca bu dönem Türk topluluklarının *yetke* kavramını ve onun kavram alanını oluşturan alt-alanları kullanılmadaki nedenlerini tespit etmek; Manihaist çevrenin etkisiyle Uygurlarda, bu kavram alanı içerisinde yaşanan değişiklikleri ve korunan şekilleri belirlemektir.

Manihaist dönem metinlerinde yetkeyi gösteren kavramlar ilgili başlık altında şu yöntem takip edilerek açıklanmıştır: 1. Sözcükler alfabetik düzene göre sıralanmıştır. 2. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin kökeni (***İdi:*** *Tür.*) verilmiştir. 3. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin anlamları (***İdi:*** sahip) verilmiştir. 4. Sözcük veya sözcüklerle ilgili gerekli görülen açıklamalar yapılmıştır. 5. Tespit edilmiş sözcük veya sözcüklerin geçtiği metinlerden bir ya da birkaç örnek cümle verilmiştir. 6. Örneklerin günümüz Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Sözcüklerin metinlerde geçme sıklığı ise Tablo 2’de verilmiştir.

1. Uygurlar

Uygurlar, Tabgaçlar döneminde (386-534) Kao-kü (Kao-chê) adı ile karşımıza çıkmış ve 5. yüzyılın ikinci yarısında bir beylik kurmuşlardır. I. Köktürk Kağanlığı devrinde Selenga

² Türk Dil Kurumu’nun “Sözlükler” sayfasındaki “Büyük Türkçe Sözlük” adlı veri tabanından elde edilmiştir.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59770d31d55241.79092687 Erişim tarihi: 25.07.2017.

irmağı etrafında yaşamışlardır. Sir-Tarduşların 6 boydan kurulu birliğine 7. yüzyılın ilk çeyreğinde katılmışlar, daha sonra ise P'u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu boyları Uygurlar etrafında toplanarak "Uygur" adını almışlardır. Uygur beyleri "erkin" unvanını taşımaktaydılar (Kafesoğlu, 2001, s. 182). Köktürkleri 745'te yıkarak, Ötüken merkezli bir devlet kuran Uygurlar 9 urugdan meydana gelmiştir (Yağlakar > Çin. Yo-lo-ko, hakanların üyesi olduğu urug, Hu-tu-ko, Tu-lo-vu, Mo-ko-si-ki, A-vo-çö, Ko-sa, Hu-vu-su, Yo-vu-ko, Hi-ye-vu). Bu birliğe, Uygurlara bağlanan Karluk ve Basmıllar da eklenince boy sayısı 11'e yükselmiştir. 747'de, Orhun kıyısındaki Uygurların başkenti Ordubalık'ı (sonraki Karabalgasun yakınında) kurmuş olan ilk Uygur hakanı Kutluk Kül Bilge ölmüş, yerine oğlu Mo-yen-çur kağan olmuştu. Talas Savaşı (751)'nda Karlukların desteklediği İslâm ordularına karşı ağır bir yenilgi alan Çin, Orta Asya'da zor duruma düşmüş, böylece Tarım Havzası da Uygurlara geçmiştir. Ayrıca Çin'de Türk anneden doğan An-lu-şan adlı bir komutan ordusuyla Lo-yang (755) ve Ç'ang-an (757)'i ele geçirip kendini imparator ilan etmiştir. Mo-yen-çur, Çin'in yılda 200 bin top ipek vermeyi önermesiyle T'ang İmparatoru Su-stung'u destekleyerek Loyang'ı geri aldı (757) (Kafesoğlu, 2001, s. 182-183).

Mo-yen-çur'un yerine 759'da Böğü Kağan (759-779) geçmiştir. Tibetlilerin saldırısına uğrayan Çin'i korumak için P'u-kı Huai-en'in çağrısıyla Böğü Kağan'ın yaptığı Lo-yang seferi (763) Türk kültür tarihi açısından önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Böğü Kağan, seferden dönerken dört Mani rahibini de yanında getirerek Uygurların yaşamlarında birçok değişikliğe ve etkiye sahip olacak Mani dininin devlet dini olmasını ve yayılmasını sağlamıştır (Kafesoğlu, 2001, s. 183-184).

Kırgızlara karşı bir zafer kazanan Böğü Kağan, Baga Tarkan tarafından öldürülmüş ve hakan değişmiştir (779-789). Bu hakan Kırgızları tekrar mağlup etmiş ve daha sonra bir Çinli prensesle evlenmiştir. Bu durum Uygur tüccarlarının Çin'deki sıkıntılarının giderilmesini sağlamıştır. Baga Tarkan'ın yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan" (789-790) ve sonra onun oğlu Kutlug Bilge (790-796) başa geçmiştir. Bu zamanda Tibetliler, Beş-balık'taki Şa-t'o (Çöl) Türkleri ile anlaşarak Çin'e baskınlar yapmaya başlamışlardı. Çin'i korumayı bir çeşit gelenek hâline getiren Uygurlar bu baskınlara engel olmayı başaramayınca itibarı sarsılan kağan öldürülmüştür. Türkistan üzerinde hakim olmak isteyen Tibetlileri durduran Uygur hakanı "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge" (821-824) Kara-balgasun Yazıtı'nı da diktiren kişidir. Karlukların başına yeni bir yabgu atamış ve Sogd bölgesine kadar ticari ilişkileri geliştirmiştir. Tüm bunlara rağmen ülkede karışıklık çıkmış ve Hakan Alp Bilge öldürülmüştür (832). Alp Külüg Bilge Kağan (832-839) da buyruklarından birinin başlattığı bir isyanda ölünce Yenisey bölgesinde güçlenen ve Orhun bölgesini baskısı altında bulunduran Kırgızlar 840 yılında Uygur topraklarına girmişler ve Kara-balgasun'u ele geçirip hakanı öldürmüşlerdir. Devletleri yıkılan Uygurlardan sağ kalanlar topluluklar hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına, İç Asya'ya, Beş-balık'a, Turfan'a, Kansu'ya doğru göçmüşlerdir. Hakanın soyundan iki kardeşin idare ettiği bu göç sonucunda Uygur tarihinin ikinci safhası başlamıştır. Prens Vu-hi Tegin (841-846)'i kağan olarak seçen Uygurların bir kısmı Çin himayesine girerken, diğerleri eski yurtlarına, batıya doğru giderek her iki tarafta devlet kurmuşlardır. Ancak bu devletler "Bozkır Türk devleti" anlayışından farklı olarak genişleme amacında olmamışlar, çatışmalara fazla girmemişlerdir; Çin ve diğer komşularıyla iyi ilişkiler kurmayı amaçlamışlardır (Kafesoğlu, 2001, s. 184-185).

2. Manihaizm

Manihaizm, Mezopotamya'da Mani tarafından MS III. yüzyılda kurulmuştur. Asya'dan Avrupa'ya geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Mani, MS 215/216 yılında Babil'in Mardinu köyünde soylu bir aileden gelen anne ve babanın çocuğu olarak doğmuştur. İnanışa göre 5-6 yaşlarındayken ağaçlar onun önünde eğilmiş, ilk kez 12 yaşındayken,

ikincisinde ise 24 yaşındayken ikizim dediği kutsal ruh onu ziyaret etmiştir. Böylece evrensel bir peygamber olduğunu iddia eden Mani'nin kutsal mesajı yayma görevi başlamıştır (Arendzen, 1910; Tokyürek, 2012; Özbay, 2014). Manihaizmin "ışık dini" olarak anılmasında etkili olan ve öğretiyeye ad olan Mani sözcüğünün gerçek anlamı bilinmez ancak kökeniyle ilgili olarak Mezopotamya bölgesinde konuşulan Aramiceden ya da bir Eski İran dilinden geldiği; Arendzen (1910)'ın verdiği bilgiye göreyse, muhtemelen Mandenler arasında, Babil Aramicesinden gelen ve "ışık-ruh" anlamında bir terim olan *mānā* sözcüğünden çıktığı düşünülmektedir. Gharib'in *Soğdca Sözlük* (2004)'ünde Mani sözcüğüyle ilgili olduğunu düşündüğümüz ve sözcüğün kaynağının Eski İran dillerinden biri olma olasılığına uygun düşen "düşünce, ruh, kalp, vicdan" anlamlarındaki *m'n* (*mān*) sözcüğü de dikkat çekicidir (s. 206).

İlk misyoner seferini İran'dan Hindistan'a, Budizm'in etkisindeki Kuşan'a yapmıştır ve orada ilgiyle karşılanmıştır. Budizmin *samsāra* başta olmak üzere farklı öğretiyeye ve düşünce biçimlerini kendi görüşleriyle birleştirmiştir. 242 yılında İran'a dönmüş ve dönemin hükümdarı I. Şapur'dan dinini yaymak için izin istemiş ve eseri *Şāhpurakān*'ı sunmuştur. Hükümdarın ölümüne kadar inancını yayan Mani, I. Behram'ın tahta geçmesiyle destekten yoksun kalmış ve Zerdüşth rahiplerin kışkırtmaları sonucu yeni hükümdar I. Behram'ın emriyle idam edilmiştir. Mani'nin idamından sonra başta Zerdüşthler olmak üzere birçok farklı inanç kesimi sapkın olarak nitelendirdikleri Manihaizmin yayılmasını engellemiştir. Avrupa'ya kaçan Manihaistler, Hristiyan kiliseleri, Asya'ya kaçanlar ise Budistleri karşılarında bulmuştur. Asya'dakiler bu yüzden kendilerini Budist gibi göstermek zorunda kalmış ve aralarında Mani'nin bir Buda olduğunu söyleyenler ve inançlarını bu yönde devam ettirenler bile olmuştur. Manihaizm, tüm bunlarla birlikte birçok dinden ve görüşten etkilenmiş ve bünyesinde çeşitli düşünceleri birleştirmiştir. Mani'ye göre, İsa batıyı etkileyen ancak bilgisini doğuya yansıtamayan, Buda yalnızca doğuyu etkileyen, Zurvan ise bölgesiyle sınırlı kalan peygamberler olmuş ancak kendisi ise İsa'nın ve Buda'nun ruhunu taşıyan, geleceğin Buddhası Maitreya ile bağdaş, evrensel bir peygamber olmuştur (Tokyürek, 2012, s. 2890; Özbay, 2014, s. 59-60).

Manihaizm özellikle Zerdüşthlükle ilgili çeşitli inanç ve öğretileri içinde barındırmakla birlikte Zurvanizm kolu ile diğerlerine göre daha fazla bağlantılıdır. Mani, öğretisini kurarken Zurvanizmdeki bazı inanç ve öğretilerde değişiklikler yapmış ve onları kendi felsefesiyle birleştirmiştir. Zurvan, zamanın tanrısıdır. Zurvan'ın yani Eski Türkçe metinlerde geçtiği şekliyle Ezrua'nın iki oğlu vardır. Bunlar: İyilik tanrısı olan Ohrimazd ya da Hormuzta ve kötülük tanrısı olan Ahriman ya da Şimnu'dur. Manihaizme göre, evren ve insanlardan önce sadece ışık ve karanlık vardır. İyiliği ve tanrı ülkesini *ışık*; kötülüğü, şeytan ülkesini, geçici dünyayı, insan nefisini ve kötü arzularını ise *karanlık* simgeler. Bu ikicilik anlayışı aynı zamanda Zerdüşthlük ile Manihaizmin ortak noktalarından biridir. Bununla birlikte, Manihaizmde "üç devirli öğretiyeye" ya da Eski Türkçe metinlerde geçtiği şekliyle *üç üdki nom* bir diğer temel anlayıştır. Bu anlayış, ışığın karanlıkla "ayrı olması - karışması - tekrar ayrılması" bağlamında "geçmiş-şimdi-gelecek" zaman kavramlarının sembolleştirildiği bir birleşimdir. Işığın karanlığa yenilip parçalarının evrene dağıldığı ikinci devre olan maddi dünyada insanların, madde içine hapsolmuş ışığı "ışığın bilgisi"yle kurtarıp ışık parçalarını "tanrı (ışık) ülkesine" geri gönderip tıpkı birinci evrede olduğu gibi ışık ve karanlığın ayrılmasıyla üçüncü evrenin başlayacağı inancı bulunmaktadır. Bu inanç aynı zamanda Manihaizmin gnostik tarafıdır (Özbay, 2014, s. 59-64).

Manihaizmin cemaat ya da topluluk düzeni, tıpkı diğer inanç sistemlerinde olduğu gibi bu dini/öğretiliyeye öğrenen ve aynı zamanda yayan din adamları/seçilmişler (*dēndar/di[n]tar*) ile öğrenen/yayan inananlardan oluşur. Din adamları (seçilmişler, *dēndar[lar]/di[n]tar[lar]*) da farklı sınıf ve derecelerdendir. Evlenmeleri, et yemeleri, içki ve süt içmeleri yanında mal mülk edinmeleri de yasaktır. İnananlar ya da *nigoşaklar*

(dinleyiciler) için ise tek istenen sadaka vermek, cömert olmak ve öğretiyi yaşamaktır. Onlar aile sahibi olabilir ve herhangi bir yerde yaşayabilirler. Ayrıca hem din adamları hem de inananlar için, Manihaizmin öğretilerine bağlı kalmak ve itaatkâr bir yaşam sürmek çok önemlidir.

Manihaizmin Türkler için önemli olmasının sebebi ise, onları etkileyen inançlardan biri olmasıdır. Bilindiği üzere Uygurlar, Bögü Kağan zamanında Manihaizmi kabul etmiştir. Uygurların siyasi ve askeri bakımdan güçlü olması, Çin'deki özellikle Tang hanedanlığı zamanında ilişkilerin çok yakın olmasına sebep olmuştur. Çin'deki Tang hanedanlığının bir isyanı bastırması için Uygurlardan yardım istemesiyle 762'de ordusuyla Çin'e giden Bögü Kağan, 762-763 yılları arasında burada, şehrin yakınında kalmıştır. Bu esnada Manihaist rahiplerle tanışmış, isyanı bastırıp Karabalgasun'a dönerken de dört rahibi yanında götürmüştür. Bögü Kağan, zamanla ilgi ve merakının artmasıyla birlikte bazı ileri gelen komutanların karşı çıkmasına rağmen bir bildiriyle Manihaizmi kabul ettiğini resmileştirmiştir. Böylece Uygurlar arasında Manihaizm hızla yayılmıştır. Bögü Kağan'ın Manihaizmi kabul edişinin anlatıldığı metin ise W. Bang tarafından ilk kez *Türkische Turfan-Texte II*'de yayımlanmıştır (Bang-Gabain, 1929) ve o metnin fragmanları U 72 ve U 73 numaraları ile bugün Berlin'de saklanmaktadır (Özbay, 2014, s. 21-23).

3. Eski Uygur Türkçesinin Manihaist Dönem Metinleri

Manihaist Uygur edebiyatı örneklerinden biri ve en önemlisi olan *Huastuanift*, on beş bölümden oluşan bir tövbe duasıdır. Işık ve karanlık arasındaki savaşla başlar. Her bölümde ilkin dini bilgi ve kurallar verilir. Daha sonra ise bu kurallara uyulmaması sonucu işlenebilecek günahlar sıralanır. Bu günahlardan kurtulmak için ise tövbe edilir.

Dr. Aurel Stein'in 1906'da Turfan çevresinde yaptığı araştırmalar esnasında bulunmuştur. Yirmiden fazla nüshası bulunan eser Berlin, St. Petersburg ve Londra'da muhafaza edilmektedir. Eser üzerine yapılan ilk çalışma Wilhelm Radloff'a aittir (Özbay, 2014, s. 15, 75-76).

Bu çalışmamızda, Türkiye'de bu konuda yakın zamanda yapılmış ayrıntılı bir çalışma olan Betül Özbay'ın *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası* (2014) adlı eserinden faydalanılmıştır. Eser genel hatlarıyla "giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin"den oluşmaktadır. Eserin sonundaki ekler arasında *Huastuanift*'in Berlin, Londra ve St. Petersburg nüshalarından fragmanlar da yer almaktadır.

Manihaist dönem eserleri arasında gösterilen, ancak Manihaist inanç sistemi içerisinde sayılmayan bir diğer eser ise *Irk Bitig*'dir. Doğu Türkistan'daki Bin Buda mağaralarının el yazmaları deposunda bulunan ve bugün tek nüshası British Museum'da yazmalar bölümünde yer alan Irk Bitig, Türk Runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış tek eserdir. Eserde, 65 tane falın bulunduğu 104 sayfalık Türkçe metnin yanında, sonradan yazıldığı anlaşılan Çince yazılar ve son iki sayfasında kırmızı mürekkeple yazılmış bir kolofon bulunmaktadır. Eserin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Talat Tekin ve Marcel Erdal gibi araştırmacılar, metindeki çeşitli dil ve yazım özelliklerinden yola çıkarak 9. Yüzyılın başlarında yazıldığını tahmin etmektedir (Tekin, 2004, s. 15).

Bu konuda Türkiye'de yapılmış en önemli çalışma, Talat Tekin'in *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı* adlı çalışmasıdır. Türkçe ilk baskısı 2004'te yapılan çalışma, 2013'te tekrar basılmıştır. Esasen "giriş, metin, çeviri, açıklamalar ve dizin"den oluşmaktadır. Ek olarak *Irk Bitig*'in runik harfli ve Çince metinlerinin tıpkıbasımları da bulunmaktadır.

Huastuanift ve *Irk Bitig* dışında, Manihaist Uygur döneminden kalma olan ve Zekine Özertural'ın yeniden gözden geçirerek yayınladığı *Manihaist Uygur Metinleri*'ne de araştırmamızda yer vermekteyiz: Zekine Özertural (2008), *Der uigurische Manichäismus Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden:

Harrossowitz Verlag. Bu çalışma “giriş, metin-çeviri, açıklamalar ve dizin” olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş, metin-çeviri kısımları Almanca, açıklamalar bölümü Türkçe, dizin bölümü ise hem Türkçe hem de Almancadır.

4. Sözlüksel Alan (Kavram Alanı) Kuramı

Sözlüksel alan (kavram alanı) terimi, anlam bakımından birbirini çağrıştıran ve bir bütünü oluşturacak biçimde, bir kavramın anlam çevresini, değişik yönlerden tamamlayan sözcüklerin oluşturduğu alan olarak tanımlanabilir. Kıran (2010), bunu şöyle tanımlar: “Aynı izlek ya da aynı kavram etrafında öbeklenebilen sözcükler bütünü’nün oluşturduğu yapısal düzene *sözlüksel alan* denir. Başka bir deyişle, aynı kavramı sunmak ya da geliştirmek, gerçekliğin aynı alanını betimlemek, aynı düşünceyi ifade etmek için kullanılan sözcüklerin tümünün oluşturduğu yapısal düzene verilen addır” (s. 255).

Bu kuramın çıkmasında 20. yüzyılda fizik alanında görülen *alan kuramı* etkili olmuştur. “Ancak teorinin kaynağı 19. yüzyılın ortalarına ve genel olarak Humboldt ve Herder’in düşüncelerine kadar götürülebilir” (Lyons, 1996, s. 250-259). Dil alanındaki bu etkileşimden *dilsel alan* kavramının ortaya çıktığı, dil bilimcilerden G. Ipsen, A. Jolles, W. Porzig ve J. Trier tarafından da kuramın geliştirildiği görülür. Özellikle Trier’in *Über Wort- und Begriffsfelder* (1931) adlı çalışmasıyla sözlüksel alan kuramını detaylı bir şekilde ortaya koyduğu görülür (Çetin, 2009, s. 826; Özbent, 2013, s. 56).

Düşünsel arka planı daha eskilere dayanan sözlüksel alan kuramı, bilimsel çevrelerce daha çok Alman dil bilimci Jost Trier ile birlikte anılmaktadır. Trier, kendinden önceki önemli dil bilimcilerden Humboldt ve Saussure’ün görüşlerinden yola çıkarak oluşturduğu ve 1931 yılında yayımlanan *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes-Die Geschichte eines sprachlichen Feldes* adlı çalışmasıyla, dilin bilişsel süreçleri, sözcüklerin anlamlarındaki değişikliklerin diğer sözcüklere etkileri ve sözlüksel alanın niteliği gibi önemli konular ile ilgili yeni bakış açıları sunmuştur. Trier, Humboldt ve Saussure’ün dil konusundaki düşüncelerinden etkilenecek şekilde ortaya koyduğu sözlüksel alan teorisiyle, bir dili her yönüyle oluşturan dilsel malzemeye ve dil sistematğine bakışı etkilemiştir.

Sözlüksel alan (kavram alanı) konusunda yapılan çalışmalar, belli bir kavramın, ait olduğu veya kullanıldığı kültür içindeki yerini ve önemini ortaya koyarken, aynı zamanda o dilin söz varlığına da ışık tutar. Dili konuşanların düşünce yapısı, yaşam tarzı ve bazen de bu dilin konuşulduğu toplumun psikolojik ve duygusal durumu hakkında bilgiler edinmemize ve bazı çıkarımlar yapmamıza olanak verir. “Örneğin, Divanü Lugati’t-Türk’te geçen *ok* kavram alanına giren çok sayıda sözcüğün varlığı Türkler için *okun* önemini göstermektedir: *ok* ‘arrow’, *yay* ‘bow’, *keş* ‘quiver’, *başak* ‘arrow head’, *büri* ‘ridge on arrow head’, *kurman* ‘bow case’, *çığılvar* ‘short arrow’, *kalwa* ‘headless arrow’, *kurugluk* ‘bow case’, *kesme* ‘broad iron arrow head’, *temürgen* ‘arrow head’...” (Çetin, 2009, s. 827).

Türkçenin kavram alanlarının incelendiği Recai Cin’in *Kavramlar Dizini* (1971), Almancanın kavram alanlarının incelendiği Franz Dornseiff’in *Der Deutsche Wortschatz Nach Sachgruppen* (1970) ve eş anlamlılık üzerine, Türkiye’de son zamanlarda yapılan Şahru Pilten’in “*Türk Dilinde İzdrap Söz Bilgisi Bir Eş Anlamlılık İncelemesi*” (2013) adlı eserler bu alana dikkatleri çeken çalışmalardır.

5. Manihaist Dönem Metinlerinde Yetkeyi Gösteren Kavramlar

Ay t(e)ḡri: Tür. Manihaizmde Ay tanrı. Manihaizmdeki “dört tanrı inancı”nda önemli bir yere sahiptir. Hem Doerfer (1965)’in eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 627. maddede (s. 169-170) hem Clauson (1972)’un eserinde hem de DTS (1969)’de sözcüğün günümüzde de yaygın olarak bilinen ve kullanılan anlamları bulunmaktadır. Clauson (1972), eserinde

“originally ‘the moon’; hence from the earliest period ‘a (lunar) month’; as an Adj. crescent shaped” (s. 265) şeklinde sözcüğün yalnızca genel anlamlarından bahsetmiş ve aynı zamanda Doerfer’e atıfta bulunmuştur. *DTS* (1969)’de ise sözcüğün “*АЖ I 1. месяц, луна (светила) 2. луна (планета). АЖ II месяц (мера времени)*” şeklinde genel anlamları verilmiş; ayrıca sözcüğün çalışmamıza girmesindeki temel neden olan dini terim olarak da kullanılması örneklendirilmiştir: “aj tâñri *рел.* Божество Луна” (Ay Tanrı) (s. 24-25). *Huastuanift*’te geçen “dört yaruk tamga (dört ışık damgası)” ifadesi, Manihaizm ve Zerdüştlüğün ortak anlayışlarının en belirgin özelliklerinden biridir ve Manihaizmdeki “dört tanrı” inancı olarak karşımıza çıkmaktadır (Özbay, 2014, s. 139). Asmussen (1965) dört tanrıyı, “dört ışık damgası”nı anlatırken “Ay Tanrı”yı ve işaretlerini Flügel’in Fihrist’indeki³ metinle birlikte düşünerek şu şekilde vermiştir (s. 221):

Tablo 1

Asmussen’in “Dört Işık Damgası”nı Anlatımı

I	Alläh	äzrua tâñri	amranmaq
II	nūruhū	kūn ay tâñri	kirtkūnmäk
III	quwwatuhū	kūçlūg tâñri=biş tâñri	qorqmaq
IV	hikmatuhū	burxanlar	bilgä bilig

Kaynak: Asmussen, 1965, s. 221.

Bu tabloya göre, Manihaizmde ışık ülkesinin büyük hükümdarının babası Ezrua teñrinin en tepede yer aldığı görülmektedir. Kūn ve Ay Teñri ise “ilâhî ışık” olarak düşünülmektedir. Bu düşünceyi, sözcüğü tanıkladığımız aşağıdaki dizelerde de görmekteyiz:

İkinti [ym]e kūn ay t(e)ñri[ke], iki y(a)ruk ordo içre olorugma t(e)ñri[lerke, kam(a)g] burhanlar(t)ñ, [arig nomnuñ], y(a)ruknuñ, tözi yltızı tēnegüsi t(e)ñri yerñerü barsar öñü kapığı kūn ay t(e)ñri ol. HU 39-46 (Özbay, 2014, s. 80).

K(a)lti kūn [ay t(e)ñri (?)] y(a)rukun kamag yer [suvdaki beş töjrlüg tını(t)glar jüze y(a)rutırça]... UM 131 (Özertural, 2008, s. 59).⁴

Özbay (2014), ilk örnekteki *Huastuanift*’ten sözleri, şu şekilde anlamlandırmıştır: “İkinci olarak Güneş (ve) Ay tanrılara, iki aydınlık saray içinde oturan tanrılara; bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında ilk kapısı Güneş ve Ay tanrıdır.” (s. 92). Aydınlığa açılan ilk kapının ilâhî birer ışık olan “Kūn ve Ay Tanrı” olduğu inancı belirgin bir şekilde anlatılmaktadır. İkinci örnekte ise *kūn ay teñrinin* “ışığı”nı bütün yerdeki ve sudaki beş çeşit canlı üzerinde yaratmasından bahsedilmektedir.

Beg: *Tür.* bey. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) önce 818. maddede “بى (bi oder bej) ‘Titel für özbekische Stammeshäupter’ ← özb. *bi* oder älterem **bej* id. < atül. *bäg*, s. بىك .“ (s. 377-378) diyerek Eski Türkçe *beg* kelimesinden geldiğini söylediği ‘*bey*’i, “Özbek boy reisi için unvan” olarak açıklar ve bu sözcüğün tarihi gelişimi içerisinde Türk dilindeki çeşitli tanıkların anlamlarıyla birlikte sunar. Daha sonra 828. maddede “بىك (bēk) ‘ein Adelstitel’ ~ بىك ~ بىك ← tü. (çag.) *bek* bzw. (seldschuk. karachanid.) *bäg* id.” şeklinde *beg* sözcüğünü “bir asil/soylu unvanı” olarak anlamlandırır ve farklı örnekler vererek uzunca bir açıklama yapar (s. 389-406). *DTS* (1969)’de *beg* iki ayrı maddede açıklanmıştır: “*BEG I 1. правитель, вождь, бек, князь; господин*” (yönetici/hükümdar, reis/lider, bek, prens; beyefendi) ve “*BEG II: beg arslan u. собственное*” (özel isim) (s. 91).

³ Asmussen’in faydalandığı eser için bkz. Flügel, G. (1862). *Mani, seine Lehre und seine Schriften*. Leipzig.

⁴ Diğer tanıklar için bkz. HU 52, 61, 65, 152, 212, 218, 299, 245; UM 183, 431.

Clauson (1972) ise “the head of a clan, or tribe, a subordinate chief” şeklinde anlamlandırır ve “a subordinate chief (bir ast şef)” anlamı dışında yukarıdaki anlamlara benzer bir açıklama getirerek Doerfer (1965)’e atıfta bulunur (s. 322). Clauson (1972), ilerleyen satırlarda ise Uygur metinlerinden yola çıkarak “beğ occurs as the last component in the title of a subordinate ruler and as a title in bilge beğ teñri Mar Nev Manı” ve “ölügü tirigügli beğ ay teñri ‘the Moon God, the lord who brings the dead to life’ (bir ast yöneticinin unvanında son tamlayıcı/bileşen ve unvan; Ölüyü hayata döndüren lord Ay Tanrı) şeklinde açıklamıştır (s. 323).

Kul sabı begiñerü ötünür, kuzgun sabı teñrigerü yalbarur. Üze Teñri eşidti, asra kişi bilti tir. Ança biliñ : Edgü ol. IB 54 (Tekin, 2013, s. 25).

Bilge b(e)g t(e)ñri m(a)r new mani m(a)histaka ay(a)ğın bo eki. UM 463 (Özertural, 2008, s. 102).⁵

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneğimizi şu şekilde anlamlandırır: “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı’ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). *Beg*, ikinci örnekte de Clauson’un açıklamalarında yer aldığı anlamıyla geçer ve *yetkenin* bir “unvan”ı olarak karşımıza çıkar. Her iki örnek de *beg* sözcüğünün “yetke”nin temsili olduğunu gösterir niteliktedir.

Bêş t(e)ñri: *Tür.* Manihaizmde beş tanrı. Bu beş tanrı, Hormuzta tanrının çocuklarıdır, yani ışığın elementleridir. Manihaizmde, *Hava (tuntura) tanrı, Rüzgâr (yél) tanrı, Işık (yaruk) tanrı, Su (suv) tanrı ve Ateş (ot) tanrı* beş tanrının simgelediği elementlerdir (Özbay, 2014, s. 129). Ayrıca *bêş t(e)ñri* için aynı zamanda *küçlüg t(e)ñri* ifadesi de kullanılmaktadır. Asmussen (1965) dört tanrıyı, “dört ışık damgası”nı anlatırken “Küçlüg teñri = beş teñri” ifadesini kullanmıştır (s. 221).⁶

Bilge: *Tür.* bilge. Doerfer (1965) bu sözcüğe, eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 836. maddede “بيلگه (bilgä) ‘weise’ ~ بيلگ ~ بيلگ ← tü. (çag.) *bilgä* id.” şeklinde yer verir ve “akıllı” olarak anlamlandırır (s. 418). Devamında ise “hakim, akıllı, bilgili” gibi anlamlarının yanında yüksek bir “Titel (unvan)” olarak da kullanıldığından ve bu unvanın hükümdarın niteliği olduğundan bahseder (s. 419). Sözcük, *DTS* (1969)’de iki maddede şöyle açıklanmaktadır: “*BILGÁ I* 1. мудрый 2. мудрец “ (bilge) ve “*BILGÁ II*: bilgä beg u. собственное” (özel isim) (s. 99). Clauson (1972) ise eserinde “primarily ‘a wise man’, but in the early period apparently sometimes a specific title of office, ‘Counsellor’ or the like” (aslında ‘akıllı bir adam’ fakat erken dönemde belli ki bazen özel bir makam unvanı, ‘danışman’ ya da benzeridir) diyerek tıpkı Doerfer ve *DTS* gibi sözcüğün daha özel anlam boyutuna da değinir ve bu sözcüğün, bir “yetke sahibi”nin niteliği, unvanı veya ona verilen isim olduğunu belirttiği görülmektedir (s. 340).

Ezrua t(e)ñrike kün ay t(e)ñrike küçlüg t(e)ñrike burhanlarka inantım(ı)z tayantım(ı)z n(i)goşak boltumuz tört y(a)ruk tamga köñlümüzde tamgalad(ı)m(ı)z bir amranmak ezrua t(e)ñri tamgası ekinti kértkünmek kün ay t(e)ñri tamg(a)sı üçünç korkmak bêş t(e)ñri tamgası törtünç bilge bilig burhanlar tamgası, t(e)ñrim biligim(i)zni köñlümüzni bo tört türlüg t(e)ñrilerde agıtd(ı)m(ı)z erser... HU 221 (Özbay, 2014, s. 86).

Bo bilge biligig m(e)n sizlerke üküş körkün üküş yörügün tanukun sözleyü ayu bértim. UM 106 (Özertural, 2008, s. 55).⁷

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine, “Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere inandık; (onlardan) destek aldık, dinleyicisi

⁵ Diğer tanıklar için bkz. IB 5, 5, 57; UM 183, 235, 543.

⁶ Diğer tanıklar için bkz. HU 1, 8, 46, 70, 82, 86, 87, 220, 261, 264, 273, 339, 354.

⁷ Diğer tanıklar için bkz. UM 116, 152, 181, 208, 373, 463, 469.

(mümini) olduk. Dört aydınlık nişanı gönlümüze işaretledik. Birincisi sevgi, Ezra tanrının nişanı; ikincisi inanç, Güneş ve Ay tanrılar nişanı; üçüncüsü korku, beş tanrının nişanı; dördüncüsü erdem, peygamberlerin nişanı(dır). Tanrım gönlümüzle, düşüncemizle bu dört türlü tanrıdan yüz çevirip onların karşısında (olduysak)...” (s. 93-94) şeklinde çevirmiştir. *Bilge* sözcüğünün *Huastuanift* ve *Manihaist Uygur Metinleri*’nde çoğunlukla *bilig* ile birlikte kullanıldığı ve Özbay’ın çevirisinde “erdem” olarak verildiği görülür. Buradaki *bilge bilig* niteliğinin, burhanlarda bulunduğu ve “yetke” olan bir varlığa özgü olarak düşünüldüğü açıkça görülmektedir. Clauson (1972), *Huastuanift*’te geçen *bilge bilig* sözü için “wisdom” (akıl, akıllılık, bilgelik, hikmet) anlamını vermektedir (s. 340). İkinci örnekte ise “bu bilgeliğin (erdem) ben sizlere birçok şekli birçok anlamını kanıtını söyleyiverdim” anlamına gelen cümlede yine birinci örneğe paralel bir kullanım olduğu görülmektedir.

Burhan/Burhan: < Çin. *fo* + *kan* peygamber, Buda. Doerfer (1965) bu sözcüğü, eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 732. maddede “برخان (*burhān*) ‘ehrende Bezeichnung für buddhistische Heilige’ ← tü. *burxan* id., ursprünglich ‘Buddha’ ← Chin. ← Sanskrit.” (‘Budist aziz(ler) için yüceltilen bir terim’, aslında ‘Buddha’) şeklinde açıklamıştır (s. 282). *DTS* (1969)’de “*BURXAN I* [от кит. фо, бугр ‘будда’] 1. будда как личность, достигшая нирваны 2. посланник, вестник, пророк” (1. Nirvanaya erişmiş bir kişi olarak Buda 2. elçi, haberci, peygamber) ve “*BURXAN II* и. собственное Будда – основатель буддийского учения (он же Шакья-Муни) (*Hüen91*)” (özel isim Buda, Budist öğretinin kurucusu-Şakya-Muni) biçiminde açıklanmaktadır (s. 127). Clauson (1972) ise “C F **burxan** compound of Chinese *fu* (Giles 3.589) and presumably **xan**. The Chinese character was the one chosen to transcribe Buddha, and was pronounced approximately *bur* in NW China in vii-viii.” (*Burxan*, Çince *fu* ve herhalde *xan*ın birleşimidir. Buda’yı tasvir etmek için seçilmiş bir Çince karakterdi ve Kuzeybatı Çin’de 7.-8. yüzyıllarda aşağı yukarı *bur* diye telaffuz edilmişti.) biçiminde açıklamaktadır (s. 360). Bu ilk cümlelerde, Giles’in *Çince-İngilizce Sözlük*⁸ adlı eserini kaynak göstererek sözcüğün Çince kökenli, birleşik bir sözcük olduğunu ve ismin önüne konan bir unvan niteliği taşıdığını belirtmektedir. Clauson sözlerine şöyle devam eder: “This word corresponding properly to some phr. like *Buddharājā*, was the one chosen to represent Buddha in the earliest Turkish translations of Buddhist scriptures, which must have anteceded the appearance of Manichaeism among the Turks, and was taken over by the Manichaean missionaries to translate words like ‘prophet’ applied e.g. to Mani himself.” (*Buddharājā* gibi bazı ifadelerin yerini tutan bu kelime, Türkler arasında Manihaizmin varlığının yerine geçmek zorunda olan Budist kutsal kitabının en erken Türkçe çevirilerinde Buda’yı simgelemek için seçilmiş ve Manihaist misyonerler tarafından örneğin Mani’nin kendisiyle ilgili olarak “peygamber” gibi sözcüklere çevrilerek ön plana çıkmıştır.) (s. 360). Ayrıca Clauson, kelimenin İslâmî dönemde *but* gibi “idol” (put) anlamına geldiğini ve hâla bir iki kuzeydoğu dilinde yaşadığını belirtir (s.360).

Yme kértü t(e)ñri yalavaçı burhan tépen edgü kılınç(ı)g arıg dendaş tęp kértkünmed(i)m(i)z erser... HU 107 (Özbay, 2014, s. 82).

Kaņı t(e)ñri mani burhan inçe tęp yar(ı)kadı. UM 82 (Özertural, 2008, s. 53).⁹

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmektedir: “Dahası ‘dürüst, tanrı habercisi peygamber, sevap sahibi, temiz rahip’ olduklarına inanmadıysak...” (s. 93). İkinci örnek ise “babası tanrı (olan) Mani peygamber böyle deyip buyurdu” şeklinde günümüz Türkçesine çevrilebilir.

⁸ Clauson’un kullandığı eser için bkz. Giles, H. A. (1912). *Chinese-English dictionary*. London.

⁹ Diğer tanıklar için bkz. HU 42, 103, 171, 186, 213, 221, 246, 315; UM 151, 170, 171, 385, 423, 457, 465, 546.

Çahşapat: < Skr. *śikṣāpada* emir, buyruk, dini talimat/emir. DTS (1969)'de "ÇAQŞAPAT [*< ckr. śikṣāpada* 1. заповедъ 2. воздержание, обет." (1. buyruk 2. çekinme; ant) şeklinde açıklanmaktadır (s. 140). Clauson (1972) ise "çaxşa:pat" için "the Sanskrit word *śikṣāpada* became a loan word in Sogdian as *čyš'pδ*, no doubt originally in translations of the Buddhist scriptures, and from Sogdian became a loan word in Turkish, usually with the same spelling except for the last letter." (s. 412) diyerek öncelikle bu sözcüğün, Sanskritçeden Soğdcaya oradan da Türkçeye geçen ödünç bir sözcük olduğunu vurgulamaktadır. Clauson devamında, bu sözcüğün "ilâhî emir" anlamında çevrilerek diğer teknik Budist terimlerle birlikte Manihaist misyonerler tarafından benimsendiğini, ancak sözcüğün Budist terminolojide çoğunlukla da daha çok belli belirsiz şekilde "iyi davranış" anlamında kullanıldığını söylemektedir (s. 412). Ayrıca bu sözcüğün, bazı belirsiz sebeplerden dolayı Uygur takviminin on ikinci ayının adı olarak benimsendiğini belirterek Doerfer'e atıfta bulunmaktadır ve aşağıdaki örnekte geçen *on çxşapt* sözünü "on emir" anlamında çevirerek örnek olarak vermektedir (s. 412).

On ç(a)hşap(a)tka yéti puşika üç t(a)mgaka n(i)goşak atn tutar biz. HU 358 (Özbay, 2014, s. 91).¹⁰

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle çevirmiştir: "On emri, yedi sadakayı, üç nişanı kabul edene niğošak (mümin) adını veririz." (s. 95).

Dên/dîn: < Sogd. *δyn* veya Ar. دين *din*. Doerfer (1967)'de herhangi bir bilgiye rastlamamakla birlikte DTS (1969)'de sözcük Arapça "inanç, din" (s. 160) anlamıyla açıklanmaktadır. Burada dikkati çeken durum "DINTAR" (s. 160) maddesinde sözcüğün Soğdca kökenli olarak gösterilmesidir. Bu yüzden her iki olasılık da göz önünde bulundurulmalıysa da Gharib'in *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eseri bu konuda yol gösterici olabilir. Eserin 3753. maddesinde sözcük, "**δyn** Manichean, Buddhist dên (dyn, δδyn, δyyn) Avesta *daēna* 'religion, belief' (din, inanç)" şeklinde açıklanmaktadır (s. 148).

T(e)ñri dên murwa üçün... HU 345 (Özbay, 2014, s. 90).

Özbay (2014)'ın, yukarıdaki örneği metin içinde günümüz Türkçesine açık bir şekilde çevirmediği görülmektedir (s. 95). Ancak "tanrı, din, kehanet için..." şeklinde bir çeviri yapılabilir.

Dëndar/diñtar: < Sogd. *δynd'r* Mani dinine inanan, dindar; rahip; seçilmiş, seçkin. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinin 3772. maddesinde sözcüğü şöyle açıklamaktadır: "**δynd'r** Buddhist, Manichean, Sogdian dênḏār (δynd'r, dnd'r) 'religious, priest, monk, electus' ('dindar, rahip, keşiş, seçilmiş') (s. 149).

Edgü kılınçl(i)g arıg dëndar tēp kértkünmed(i)m(i)z erser... HU 109 (Özbay, 2014, s. 82).

Bars yıl, ekinti ay, bir yığirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig diñtar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk üçün bitidim. IB Hatime-67 (Tekin, 2013, s. 26).

Meñzeti yme dintar kişike s(e)vüg köñül y(a)raşur. UM 158 (Özertural, 2008, s. 66).¹¹

Yukarıdaki ilk örneği "iyi davranışlı temiz dindar deyip inanmadıysak..." şeklinde, ikinci örneği "Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürüt), mürşit kâhinden iştirip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım." (Tekin, 2013, s. 34) şeklinde, son örneği ise "benzer bir şekilde de dindar/seçilmiş (inanan) kişiye sevgili gönül yakışır." şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

¹⁰ Diğer tanıklar için bkz. HU 230, 239, 312, 320, 368.

¹¹ Diğer tanıklar için bkz. HU 105, 172, 283, 301, 363, 374; UM 151, 243, 403, 468.

Erklig: < Tür. *erk* + *lig* hükümdar; güçlü, kudretli. Doerfer (1965) eserinin ikinci cildinde 461. maddede “erk” sözcüğünün içerisinde “erlik”ten de bahsetmiş ve *erk* sözcüğünün anlamlarını ‘stark, gewaltig’ (güçlü, kuvvetli) olarak vermiştir (s. 44). DTS (1969)’de *erklig* sözcüğü, “1. могущественный, имеющий власть” (kudretli, iktidar sahibi) ve “2. a) правитель, властелин b) владелец, хозяин” (2. a) hükümdar, hakim b) sahip;efendi, sahip) şeklinde açıklanmaktadır (s. 180). Clauson (1972) da diğerlerine benzer şekilde “güç ya da otoriteye sahip olan; güçlü, kudretli” anlamlarını vermektedir (s. 224).

Çigil k(e)nt erkligi ulug türkdün pr(a)sda/nk/jı çigil arslan él tirgök... UM 233 (Özertural, 2008, s. 72).

Sözcüğün “hükümdar” anlamıyla karşılaştığımız yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Çiğilkent hükümdarı ulu (ve) doğudaki koruyucusu Çigil Arslan él tirgök...”.

Ezrua: < Sogd. ‘zrw’ Manihaizmde ilk insanın yaratıcısı; en büyük tanrının adı. DTS (1969)’de “бор Зерван” (Tanrı Zervan) şeklinde açıklanmaktadır (s. 76). Ayrıca Sanskritçe *brahma* anlamını karşıladığı da belirtilmektedir. Gharib, *Sogdian Dictionary* (2004)’de 2336. maddede ele aldığı ‘zrw’ için *zrw* kökünden geldiğini belirtmiş ve sözcüğü “Zurvan (Manihaizm), Brahma (Budizm)” olarak açıklamıştır (s. 93). 11415. maddede ise *zrw* için “z(a)rwā (zrwn) → zrw” Zurvan (Manihaizm), Brahma (Budizm)” şeklinde aynı anlamları vermiştir (s. 465).

Arig y(a)ruk ezrua t(e)ηrike neçe yazıntı(t)z yañıl(t)m(t)z erser... HU 22 (Özbay, 2014, s. 79).

Ol tintura t(e)ηri, yel t(e)ηri y(a)ruk t(e)ηri, suw t(e)ηri, ot t(e)ηri, bolar barça ezrua t(e)ηri üze kedilip birle katılıp erürler. UM 121 (Özertural, 2008, s. 59).¹²

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “Aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak...” (s. 92). İkinci örneği ise şöyle anlamlandırabiliriz: “Hava (esin) tanrı, rüzgâr tanrı, ışık tanrı, su tanrı (ve) ateş tanrı, bunlar hepsi Ezrua tanrı aracılığıyla (başka bir şekle) girerek karışarak bulunurlar.”

Élig: Tür. hükümdar. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 661. maddede bu sözcükle ilgili olarak şunları söylemektedir: “إلیگ (*élig*) ‘höchster Rang nach dem *xaγan*’ ← tü. (karachanid. uig.) *elig* id. (*el+läg* ‘mit der Verwaltung der Konföderation beauftragt’, s. 11)”) (‘hakandan sonra en yüksek rütbe’, ‘konfederasyonun idaresinden sorumlu) (s. 210). DTS (1969)’de sözcükle ilgili maddede şunlar yazmaktadır: “*ELIG* I правитель, госудаъ” (yönetici, hükümdar) (s. 170). Clauson (1972) ise sözcüğü, *éllig* maddesinde ele almaktadır (s. 141). Bu sözcüğün *él* kökünden geldiğini belirterek başladığı ayrıntılı açıklamasına şöyle devam eder: “originally literally ‘having a realm’, it soon came to mean ‘king’, perhaps at first to supply a word with this meaning for translations of Buddhist and Manichaean scriptures. In Uyğur Buddhist it is often combined, or alternates, with *xa:n*.” (orijinal olarak harfi harfine ‘bir krallık/ülke sahibi olmak’, çok geçmeden ‘kral’ anlamına geldi, belki ilkin Budist ve Manihaist metinlerin çevirileri için bu anlama gelen bir kelimeyi desteklemekteydi. Uyğur Budizmde sık sık *han* ile birlikte ya da birbirini takip eder.) (s. 141). Ayrıca Clauson, sözcüğün belirli olmayan bir zamanda, çift l’li telaffuzla kullanımdan tek l’li kullanıma geçildiğinden de bahsetmektedir (s. 141).

Bo üç élig t(e)ηriler kelmekin énmekin erdemın büğüsin büğülenmekin k(a)ltı kelip kedilür. UM 100 (Özertural, 2008, s. 55).¹³

¹² Diğer tanıklar için bkz. HU 211, 217, 245; UM 91, 143, 187, 190.

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Bu üç hükümdar tanrı(lar) gelişyle, aşağıya inişyle, erdemiyile, gizemli gücüyle (ve bu gücü) kullanmasıyla gelip (farklı bir şekilde) girer.”

Han/kan: *Tür.* han, hükümdar, hakan. Doerfer (1963), eserinin birinci cildinde (*Band I*) 256. maddede sözcükle ilgili olarak “قَان (qā’an) ‘Großchan (in China)’ (‘Büyük han (Çin’de)’ ~ قان ← mo. qahan ~ qa’an id. Da dieses Wort in vielfältiger Beziehung zu den Ausdrücken خان und خاقان steht, wird es mit diesen Termini zusammen behandelt, cf. خان im tü. Teil.” diyerek özellikle qahan ve qa’an ile han ve hakan sözcükleri arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir (s. 379). Daha sonra eserinin üçüncü cildinde (*Band III*, 1967) 1161. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “خان (hān) ‘Chan, König; später etwa: Graf’ ← tü. (atü. mtü.) xan (genauer: xān), auch ‘Herrscher (allgemein), Herr’. (256) قَان (qā’an) ‘Großchan, Kaiser’ ~ قان ~ خَان ← wmmo. qa’an id. < mo. qayan ← atü. mtü. xaγan.” (s. 141). Doerfer’in burada da “büyük han, hükümdar, efendi” anlamlarını verdiğini görmekteyiz. *DTS* (1969)’de “QAN II хан, правитель; повелитель; предводитель” (s. 417) ve “XAN I хан, правитель” (s. 636). *DTS*’de de yine “han, hükümdar, yönetici, reis/lider” anlamlarının verildiğini görmekteyiz. Clauson (1972) ise ka:n maddesinde xa:na bakınız der ve sözcüğü şöyle açıklar: “a title at first practically synonymous with xağan, q.v., but later used mainly for a subordinate ruler; for the etymological connection between the two see xağan.” (başta uygulamada (bkz. xağan) kağan/hakan ile eş anlamlı bir unvandır, ancak daha sonra ağırlıklı olarak “bağımlı yönetici/hükümdar” için kullanılmıştır; ikisi arasındaki etimolojik ilişki için “xağan”a bakınız) (s. 630).

Kan oluruḫan ordu yapmış. İli turmuş. Tört buluḫtakı edgüsi uyuru tirilipen meḫileyür, bedizleyür tir. Anḫa bilinler: Edgü ol. IB 28 (Tekin, 2013, s. 22).

Ėlig t(e)ḫri hanı ezrua t(e)ḫriḫin amrak kızı y(a)ltraglı yaşın t(e)ḫriḫe... UM 187 (Özertural, 2008, s. 68).¹⁴

Yukarıdaki ilk örneği Tekin (2013) günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “(Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış. Devleti ayakta kalmış. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 30). İkinci örneği ise günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Ülke sahibi tanrı hükümdarı Ezrua tanrının değerli kızı parlayan şimşek tanrıça...”

Hormuzta t(e)ḫri: < *Sogd.* ḫwrmzı’ + t(e)ḫri *Tür.* Manihaizmde bir tanrı adı; ilk erkek, Hürmüz. Zerdüştlükteki iyilik tanrısı Ahuramazda, Manihaizmde de iyilik ve ışık tanrısı olarak bulunur. Soğdca kökenli olan sözcük, Eski Uygurcaya da geçmiş ve Uygur Manihaizminde ilk insan için kullanılmıştır. Hormuzta tanrı, Manihaizmde ışığın kurtuluşu için kendini karanlığa feda eden ilk varlık olması bakımından önemlidir. Manihaistler, yedi yimki bayramlarının ilkini de Hormuzta tanrıya yani İslâm tarihinde bilinen adıyla Hürmüz tanrıya adanmışlardır (Özbay, 2014, s. 129). Gharib (2004), eserinde 10754. maddede hormuzta sözcüğünü şöyle açıklar: “xwrmzt’ byy Manichean xurmazda- bayi (xwrmzt βy) (name of a) Manichean god, First Man” (Manihaist bir tanrı adı, ilk insan) (s. 437). *İslâm Ansiklopedisi* (1987) 5. Cilt-1. kitapta bu sözcükle ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır: “Hürmüz, Hurmuz (Ormazd, Ahura Mazda), Zerdüştilerin en yüksek varlığa verdikleri addır. Daha sonraları Jüpiter gezegeninin adı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca Sasani sülalesinde beş padişahın adıdır.” (s. 631).

Hormuzta t(e)ḫri beş t(e)ḫri birle kam(a)g t(e)ḫriḫer sözünlüg(ü)n yekke sünüşgeli k[el]ti. HU 1 (Özbay, 2014, s. 78).

¹³ Diğer tanıklar için bkz. UM 91, 98, 113, 187, 190, 427, 438, 447, 554, 558, 567.

¹⁴ Diğer tanıklar için bkz. IB 34; UM 91, 232, 466.

[O]l, [ho]r[muz]ta t(e)ηri y(a)rı(a)kançuçı köjüllüg erti. UM 50 (Özertural, 2008, s. 48).¹⁵

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şu şekilde çevirmiştir: “Hormuzta tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler.” (s. 92). İkinci örneğimizi ise “O, Hormuzta tanrı iyi yürekli (merhametli) idi” şeklinde çevirebiliriz.

Hrostag t(e)ηri: < Pa. *xrwštīg, xrwštīg, xrōštīg* çağrılmış; Manihaizmde Çağrı tanrısı. Durkin-Meisterernst’in *Dictionary of Manichaean Texts Project* içerisinde *Vol. III de Part 1* olarak yayımlanan eseri *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (2004) adlı eserinde sözcüğün anlamları “called; the divinity Call” (çağrılmış; Çağrı tanrı) olarak geçmektedir (s. 364).

Hrošt(a)g p(a)dwahšt(a)g t(e)ηri, t(e)ηrigerü bardaçı boşuntaçı bēš t(e)ηri y(a)rukın biz(i)ηerü k(e)lürdi erser... HU 263 (Özbay, 2014, s. 87).

Ançulayuma hroštāg t(e)ηri horm(u)zta t(e)ηrike bēš t(e)ηrike kapagın açā bērti. UM 11 (Özertural, 2008, s. 43).

Yukarıdaki ilk örneği “Hrostag Padvahtag tanrı, gökyüzüne doğru ulaşacak özgür bırakılacak beş tanrı ışığıyla bize doğru geldiyse...”, ikinci örneği ise “böylece Hrostag tanrı, Hormuzta tanrıya (ve) beş tanrıya kapıyı açiverdi” olarak günümüz Türkçesine aktarabiliriz. Son örnek için bkz. UM 14 (Özertural, 2008, s. 44).

İdi: Tür. sahip. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 636. maddede bu sözcük için ‘Herr, Herrgott’ (bey, hükümdar; tanrı) anlamlarını vermektedir (s. 176). Doerfer, devamında yaptığı geniş açıklamada farklı kaynaklardan yola çıkarak bu sözcüğün “efendi, sahip” gibi anlamlara geldiğini de belirtmektedir. *DTS* (1969)’de bu sözcük için şöyle denilmektedir: “1. хозяин, владелец 2. обладатель 3. господин (о боре)” (1. efendi, sahip 2. sahip 3. Efendi/Bey (tanrı ile ilgili olarak)) (s. 203). Clauson (1972), eserinde **üdi** maddesinde bu sözcükle ilgili şunları söylemektedir: “properly ‘master, owner’, but in Moslem texts often ‘the Lord’ (God).” (uygun olarak ‘efendi, sahip’, ama İslâmî metinlerde sıkça ‘Efendi’ (Tanrı)) (s. 41).

Semiz at ağız katıg bolti. İdisi umaz tir. Ança bilinler: Yablak ol. IB 65 (Tekin, 2013, s. 26).

Kutlug bolzun bo biřtig idisi... UM 126 (Özertural, 2008, s. 59).

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: “Semiz atın ağız sertleşti. Sahibi (onu iyileştirmek için hiçbir şey) yapamıyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.” (s. 34). İkinci örneği ise “kutlu olsun bu yazı(nın) sahibi...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

İşuy(a)zd: < Pa. *yyšw’, yyšw, yšw’ /yišō’/ + yzd /yazad/* Tanrı İsa, Hazreti İsa. Bu sözcük, muhtemelen birleşik bir sözcüktür. Yani bunu iki ayrı sözcük olarak düşünmek ve anlamlandırmak mümkündür. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde buna benzer birçok örneği verirken, bu sözcüğün bileşenlerine iki ayrı maddede yer vermektedir. İlki Partça/Orta Farsça **yyšw’, yyšw, yšw’ /yišō’/** ‘Jesus’ (Hazreti İsa) (s. 375), ikincisi ise Partça/Orta Farsça **yzd /yazad/** ‘god, divinity’ (Tanrı) (s. 376) sözcükleridir. Sözcükle ilgisi olduğunu düşündüğümüz birçok maddeden ve onların kökenlerinden yola çıkarak bu sözcüğü Partça kökenli kabul etmenin daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

M(a)r işuy(a)zd m(a)histak üze, kim yme ulug amranmakın ağır küsüşün bitidim. UM 246 (Özertural, 2008, s. 73).

¹⁵ Diğer tanıklar için bkz. HU 7, 30, 71; UM 12, 15, 19, 25, 58, 59, 63, 70, 175.

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine “Efendi(m) Tanrı İsa öğretmen üzerine, öyle ki büyük sevgiyle (ve) çok istekle yazdım” şeklinde aktarabiliriz.

Kam: Tür. kam, şaman, büyücü. Doerfer (1967), bu sözcüğü eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1409. maddede geniş bir şekilde ele almış ve Türkçe kökenli olduğunu belirttiği sözcüğün “şaman, kam, kâhin, sihirbaz, hekim” olarak yüklendiği anlamları vermiştir (s. 402-406). *DTS* (1969)’de **QAM** maddesinde “шаман” (şaman) anlamı yanında “врачеватель, исцелитель; прорицатель, предсказатель; заклинатель, кудесник, чародей, маг, волшебник; колдун” (hekim, iyileştiren; kâhin; büyücü, sihirbaz) anlamları da verilmektedir (s. 413). Clauson (1972) da **ka:m** maddesinde “sorcerer, soothsayer, magician” (büyücü, kâhin, sihirbaz) anlamları yanında ‘physician, healer, sage, wise man’ (hekim, iyileştirici, bilge, büyücü) anlamlarını vermektedir (s. 625).

T(a)kı k(a)mag kamlar tér(i)lep neñ tırgürmegey ogul kız berü umagay. UM 336 (Özertural, 2008, s. 86).

Yukarıdaki örneği Clauson (1972)’da da görüyoruz. Onun çevirisi şu şekildedir: “and all the sorcerers when they assemble will certainly not bring him back to life” (ve tüm büyücüler bir araya geldikleri (toplandıkları) zaman onu kesinlikle yaşama geri getiremeyecekler) (s. 625). Devamını da şöyle aktarabiliriz: “oğl(u) kız(ı) bile (yaşama geri getirmeyi) başaramayacak.”

Kağ: Tür. baba, ilahi baba. *DTS* (1969)’de **QAD I** maddesinde “отец” (baba) anlamını vermektedir (s. 419). Clauson (1972) **kağ** maddesinde ‘father’ (baba) anlamını verir ve şöyle devam eder: “the oldest Turkish word in this sense; it was gradually displaced in Uyğur language by **ata** and did not survive into Xakani language although **kağdaş**, **kağsık** did.” (bu anlamda en eski Türkçe sözcük; Uygur dilinde **ata** sözcüğü gitgide yerine geçti ve Hakaniye dilinde **kağdaş**, **kağsık** sözcüklerinin aksine varlığını sürdürmedi.) (s. 630).

Oglı öginte kağınta öbkelepen tezıpen barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kağın sabın tırlayın, tıp kelmiş tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 58 (Tekin, 2013, s. 25).

Ög ang yél kağ(t)m(t)z ulug élig t(e)ñri hanı z(e)rua t(e)ñri.. UM 90 (Özertural, 2008, s. 54).¹⁶

Tekin (2013), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). İkinci örneği “anne(miz) temiz rüzgâr, babamız ulu ülke sahibi tanrı hanı [E]z(e)rua tanrı...” olarak günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Katun: < *Sogd. xwt’yn* hatun, hükümdar eşi. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1159. maddede “Gattin eines Chans, später: (einfache) Edelfrau und sogar (schlichtweg) Frau” (bir han eşi, daha sonra: (yalnız) soylu kadın ve hatta (sıradan) kadın) şeklinde anlamlarını verdiği ve Eski Türkçe olduğunu söylediği sözcüğü ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (s. 132-141). *DTS* (1969)’de **QATUN I** maddesinde sözcükle ilgili olarak şöyle denilmektedir: “1. госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождения; жена правителя, знатного человека” (hanımefendi, asil kadın, soylu bir kadın; hükümdar eşi, soylu biri) (s. 436). Clauson (1972) ise, **xa:tun** maddesinde ‘lady and the like’ (hanımefendi ve benzeri) diyerek sözcüğün anlamını verdikten sonra sözcüğü şu şekilde açıklamaktadır: “Although attempts have been made to connect this word etymologically with **xağan/xan** there is no reasonable doubt that it is taken from Sogdian *xwat’yn* (*xwatén*); in Sogdian *xwt’y* means ‘lord, ruler’ and *xwt’yn* ‘the wife of the lord,

¹⁶ Diğer tanıklar için bkz. IB 35; UM 82, 329, 426.

ruler', which is precisely the meaning of **xa:tun** in the early period." (s. 602). Görüldüğü üzere, Clauson bu sözcüğün Soğdca'dan alınmış bir sözcük olduğunu belirtmektedir.

Kamış āra kalmış. Teñri unamaduk. Abınçū katun bolzun tir. Añça bilinler: Edgū ol. IB 38 (Tekin, 2013, s. 23).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarmaktadır: "(Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir." (s. 31).

K(e)nig roş(a)n: < Pa. *qnygrwšn* Işık Bakiresi (Manihaizme'de bir tanrıça). Gharib (2004), eserinin 4788. Maddesinde bu sözcüğü "**qnygrwšn** Manichean kanig-rošn Parthian. Virgin of Light (*Manichean goddess*)" (Manihaist kanig-rošn Partça. Işık Bakiresi (Manihaist tanrıça)) biçiminde açıklamıştır (s. 191). Durkin-Meisterernst (2004) de eserinde, **qnygrwšn**, **knygrwšn**, **qnyg rwšn** maddesinde "Pa/MP/*kanig rōšn/n.pr. f.* 'Maiden of Light'. Sunderman 1979, 100¹⁷ 'Twelve Maidens' and 'Maiden of Light'." (Pa./O. Far. *dışil*, özel ad 'Işık Bakiresi'. Sunderman (1979)'da 'On İki Bakire' ve 'Işık Bakiresi'.) şeklinde açıklamaktadır (s. 206).

Özi kim k(e)ntü ol k(e)nig roş(a)n t(e)ñri. UM 93-94 (Özertural, 2008, s. 54).¹⁸

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: "Özü (varlığı) ki kendisi Işık Bakiresi tanrıça(dır)."

Kigürsüg törö [törü]: < Tür. *kir-gür+süg törö [törü]* uyulması gereken yasa/öğreti; girilmesi gereken din. Gabain, *Alltürkische Grammatik* (1950) adlı eserinde bu sözcüğü "*kigür-*, *kirgür-* einführen, hereinführen- içeri sok-" şeklinde açıklamıştır (s. 314). Eraslan da *Eski Uygur Türkçesi Grameri* (2012)'nde "*kigür-* (*kir-gür-*): girdirmek, sokmak" şeklinde açıklamıştır (s. 581).

Nomka kigürsüg törö bar erti. HU 267 (Özbay, 2014, s. 87).

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: "Tapınağa ulaştırmamız dinimizin gereği'di." (s. 94).

Kunçuy: < Çin. *kung-chu* prenses. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1585. maddede bu sözcüğü "*(qūncū)* 'Prinzessin' ← tü. *qunçui* id. ← chin. *guyzu* id." ('Prensese') biçiminde açıklamaktadır (s. 561). DTS (1969)'de **QUNÇUJ I** maddesi şöyle açıklanmaktadır: "[*кун. 公主 гунчжу, коң-çy*] принцесса, младшая родственница ханской крови; женщина знатного происхождения" (prensese, hanın kanından daha küçük akrabaları (kuzenleri); soylu kadın) (s. 466). Clauson (1972) ise Giles'in *Çince-İngilizce Sözlük*¹⁹ adlı eserinden yola çıkarak "the Chinese phrase **kung chu** 'daughter of the emperor' (Giles 6, 568 (q.v.) 2526), which reached the Türkü when actual (or more often alleged) daughters of the Chinese Emperor were sent as brides to favoured *xağans*. It soon came to be used for 'consort, wife', even when neither husband nor wife were in fact royal." (gerçek (ya da daha sık iddia edilen) Çin imparatorunun kızları, ayrıcalıklı kağanlara gelin olarak gönderildiğinde Eski Türkçeye girmiş Çince sözcük grubu *kung chu* 'imparatorun kızı'. Ne kocası ne de karısı gerçekte soylu olmasa bile kısa zamanda 'eş, karı/hanım' için kullanılmaya başlandı.) şeklinde açıklamaktadır (s. 635).

Dintarlar, t(e)ñriken kunçuy [te]rken tēgitler elçi bilgeler... UM 468 (Özertural, 2008, s. 105).

¹⁷ Durkin-Meisterernst'in kullandığı eser için bkz. Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. *AoF 6* (1979), 95-133.

¹⁸ Diğer tanıklar için bkz. UM 114, 117.

¹⁹ Clauson'un kullandığı eser için bkz. Giles, H. A. (1912). *Chinese-English dictionary*. London.

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “rahipler (seçilmişler), hükümdar prenses, kumandan prensler, elçi bilegeler...”

Küçlüg t(e)ñri: Tür. Manihaizmde güçlü tanrı. Bu kavram için bkz. **bés t(e)ñri** s. 40.

Ezrua t(e)ñrike kün ay t(e)ñrike küçlüg t(e)ñrike burhanlarka mantım(t)z. HU 212 (Özbay, 2014, s. 86).²⁰

Yukarıdaki örneği “Ezrua tanrıya, Güneş (ve) Ay tanrıya, güçlü tanrıya (ve) Budalara inandık.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Kün t(e)ñri: Tür. Manihaizmde Güneş tanrı. Doerfer (1967), eserinin üçüncü cildinde (*Band III*) 1688. maddede *kün* sözcüğüyle ilgili “Tag” (gün), “soleil, jour, éclairer, brillier” (Güneş, gün, aydınlık, parlaklık) anlamlarını vermektedir (s. 655). Benzer anlamların yanında Doerfer’den farklı olarak buradaki *kün t(e)ñri* örneğine de yer veren *DTS* (1969)’de **KÜN** maddesi şöyle açıklanmaktadır: “1. солнце (güneş) 2. день (gün) 3. с каждым днем, день ото дня (hergün, günden güne)” ve “бог-солнце” (Güneş tanrı) (s. 326). Clauson (1972) ise “originally ‘the sun’; hence, by extension ‘day’.” (orijinal olarak ‘güneş’; bunun yanında ek olarak ‘gün.’) ve “it means day as opposed to night” (gecenin karşıtı olarak gün/gündüz demektir) anlamlarıyla birlikte “**kün t(e)ñri** ‘the sun god’” (kün teñri ‘Güneş tanrı’) anlamını da vermektedir (s. 725).

Kün ay t(e)ñri ol. HU 46 (Özbay, 2014, s. 80).

Kün t(e)ñri bo yer suv üze tugar. UM 531 (Özertural, 2008, s. 116).²¹

Yukarıdaki ilk örneği “Güneş (ve) Ay tanrıdır.”, ikinci örneği ise “Güneş tanrı bu yer su üzerinde doğar.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Mani: < *Sogd. m’ny*’ Mani, Manihaizmin kurucusu. *DTS* (1969)’de **MANI** maddesi şöyle açıklanmaktadır: “Мани, основатель манихеиства – религиозно-философского учения, возникшего на Ближнем Востоке” (Mani, Manihaizmin kurucusu – Ortadoğu’da ortaya çıkan dini-felsefi doktrin/öğreti) (s. 336). Gharib (2004), eserinde bu sözcüğü 5210. maddede ele almakta ve “**m’ny**’ Manichaen māni (ym’ny)” şeklinde göstermektedir (s. 207). Durkin-Meisterernst (2004), **m’ny, m’nyy, mny, m’n’y, m’nyw** maddesinde bu sözcüğü, “Pa/MP /Māni/ n.pr. ‘Mani’. Name (Semitic) of the founder of Manichaeism.” (Pa./ O.Far . /Māni/ şahıs ismi ‘Mani’. Manihaizm kurucusunun adı (Sami diline ait)) şeklinde açıklamaktadır (s. 226).

Karı t(e)ñri mani burhan inçe tēp yar(t)kadı. UM 82 (Özertural, 2008, s. 53).²²

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şu şekilde aktarabiliriz: “Babası tanrı (olan) Mani peygamber böylece deyip buyurdu.”

Mar: < *Pa. mry, m’ry, m’rw, m’r(.), mr* hükümdar, efendi, bey. Bu sözcükle ilgili en açıklayıcı bilgileri, Durkin-Meisterernst (2004)’in eserinde **mry, m’ry, m’rw, m’r(.), mr** maddesinde bulabiliyoruz: “Pa/MP /mār/ n. Aramaic honorific, literally ‘My Lord’ > ‘Lord’. Set before a name, sometimes written together with it.” (Pa./O.Far. /mār/ isim Arami dilinde saygı ifadesi, tam olarak ‘Benim Efendim’ > ‘Efendi’. Bir isimden önce koyulur, bazen onunla birlikte yazılmıştır.) (s. 231). Partçanın tarihi varlığının, Orta Farsça olarak adlandırılan dönemden daha eski olmasından dolayı sözcüğü Partça kökenli kabul etmenin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

²⁰ Diğer tanık için bkz. HU 246.

²¹ Diğer tanıklar için bkz. HU 40, 52, 61, 65, 152, 211, 218, 245; UM 130, 180, 501, 538.

²² Diğer tanıklar için bkz. UM 150-151, 170, 457, 463.

M(a)r işuy(a)zd m(a)histak üze, kim yme ulug amranmakın ağır küsüşün bitidim. UM 246 (Özertural, 2008, s. 73).²³

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine “Efendi(m) Tanrı İsa öğretmen üzerine, öyle ki büyük sevgiyle (ve) çok istekle yazdım” şeklinde aktarabiliriz.

M(ê)şiha: < Pa. *mšyh'*, *mšyh'h*, *mšyh'*, *mšyh* Hazreti İsa. Durkin-Meisterernst (2004), **mšyh'**, **mšyh'h**, **mšyh'**, **mšyh** maddesinde “Pa/MP /*mašihā*/, /*mšihā*/ and /*mših*/ n.pr. m. ‘Messiah’. Aramaic.” (Pa./ O.Far. /*mašihā*/, /*mšihā*/ ve /*mših*/ şahıs ismi eril ‘Mesih/Hazreti İsa/Kurtarıcı’. Arami diline ait.) şeklinde açıklamaktadır (s. 233).

Edgü kılınçig buşi küçün kılzun, yme m(ê)şiha burhan kértgünyük. UM 384 (Özertural, 2008, s. 93).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “iyi davranışı sadaka gücüyle yapsın, Mesih (Hazreti İsa) peygamber de (buna) inandı.” şeklinde aktarabiliriz.

Możak: < Sogd. *muw'k* öğretmen, üstat. Gharib (2004), eserinin 5524. maddesinde bu sözcüğü ele almakta ve “**mwj'k** Manichean mōzāk teacher (öğretmen)” şeklinde açıklamaktadır (s. 221).

M(a)r w(a)hm(a)nhvary(a)zd... toh[r]d[un]ki ulug możak. UM 230 (Özertural, 2008, s. 72).²⁴

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “Efendi(m) Wahmanhvaryazd... Tohri'daki ulu öğretmen (üstat).” olarak aktarabiliriz.

Nom: < Sogd. *num* (Skr. *dharm*) dinî öğretiy/yasa. DTS (1969)'de **NOM I** maddesinde bu sözcüğün anlamları şöyle açıklanmaktadır: “[сogд. nwm] 1. религиозное учение; религиозный закон 2. книга, писание, сутра – религиозный трактат, священная книга будизма 3. рел. элемент, дарма – термин буддийской философии для обозначения элементарных идеальных субстратов физических и психических признаков.” (1. dinî öğretiy; dinî yasa 2. kitap, yazma, sutra – dinî antlaşma, Budizmin kutsal kitabı 3. *dinî* element, dharm – fiziksel ve zihinsel özelliklerin alt tabakalarındaki elementleri idealleri belirtmek için Budist felsefesinde terim) (s. 360). Gharib de *Sogdian Dictionary* (2004) adlı eserinde 6138. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “**nwm(h)** Manichean, Christian, Sogdian *num*, *nom* Gk. *nomós* law, canon ‘نظام, شرع, قانون.’” (Manihaist, Hristiyan, Soğdca kanun, ilke/kutsal kitap ‘sistem (düzen), kural, kanun’.) (s. 246). Bunların dışında Clauson (1972)'un sözcükle ilgili açıklaması, “the Greek word *nomos* properly ‘law’ was a loan word in Syriac and was adopted by the Manichaeans as a technical term with a rather wider meaning ‘law, doctrine’, etc.; from this it passed to Sogdian as *num* and was used in Buddhist texts to translate Sanskrit *dharmā*, which has an even wider range of meanings.” (‘yasa’ (anlamına) uygun olarak Yunanca *nomos* sözcüğü, Süryanicede ödünç bir kelimeydi ve Manihaistler tarafından teknik bir terim olarak ‘yasa, doktrin’ vb. daha geniş bir anlamla benimsendi; buradan Soğdcaya *num* olarak geçti ve Budist metinlerde daha da geniş bir anlam alanına sahip olan Sankritçe *dharmāya* çevrilerek kullanıldı.) şeklindedir (s. 777).

T(e)ñri nomın sözleser. HU 110 (Özbay, 2014, s. 82).

Nom kutı kim k(e)ntü ol k(a)mag nom eliği, yme sizlerke ayu bértim. UM 97-98 (Özertural, 2008, s. 54).²⁵

²³ Diğer tanıklar için bkz. UM 229, 463.

²⁴ Diğer tanık için bkz. UM 466.

²⁵ Diğer tanıklar için bkz. HU 42, 112, 166, 170, 186, 195, 197, 260, 267, 270, 295, 300, 323, 362, 369, 373; UM 138, 199, 220, 238, 240, 285, 390, 410, 414, 461.

Yukarıdaki ilk örneği “Tanrı’nın öğretilerini söylese..”, ikinci örneği ise “öğretinin mutluluğu ki tüm öğretinin hükümdarı odur, ve sizlere söyleyiverdim.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Nomçı: < Sogd. *num+çı* Tür. vaiz, *dharmayı* açıklayan kişi, öğretmen, vaiz, din bilgini. Bu sözcük, DTS (1969)’de **NOMČĪ** maddesinde şu şekilde açıklanmaktadır: “Проповедник религиозных законов, религиозный наставник” (dinî yasaları yayan/vaiz, din öğretmeni) (s. 360). Clauson (1972) da **nomçı** maddesinde sözcüğü, “from no:m; ‘preacher’, and the like.” (*nomdan* (gelir); ‘vaiz’ ve benzeri.) şeklinde açıklamaktadır (s. 778).

T(e)ñriçi mên nomçı mên. HU 174 (Özbay, 2014, s. 84).²⁶

Yukarıdaki örneği “Tanrı’nın hizmetçisiyim (ve) vaizim” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Ot t(e)ñri: Tür. Manihaizmde ateş tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından beşincisi.

Üçünç yme bês t(e)ñrike horm(u)zta t(e)ñri oğlanıña bir tıntura t(e)ñri, ikinti yél t(e)ñri, üçünç y(a)ruk t(e)ñri, törtünç suw t(e)ñri bêsünç ot t(e)ñri. HU 75 (Özbay, 2014, s. 81).²⁷

Yukarıdaki örneği, “üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına-bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrıdır.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Padvahtag: < Pa. *pdw’xtag, patwāxtag* Manihaizmde Cevap tanrısı; cevaplanmış. Durkin-Meisterernst (2004), sözcüğü şu şekilde açıklamaktadır: “**pdw’xtg** Pa /*padwāxtag*/ n. ‘replied’. *pdw’xtg yzd:* ‘God Answer’.” (‘cevapla(n)mış. ‘Cevap tanrısı’) (s. 271).

Hroşt(a)g p(a)dwaht(a)g t(e)ñri, t(e)ñrigerü bardaçı boşuntaçı bês t(e)ñri y(a)rukın biz(i)ñerü k(e)lürdi erser... HU 263 (Özbay, 2014, s. 87).

Yme hroşt(a)g p(a)dwahtag t(e)ñri horm(u)zta t(e)ñriden t(a)mudan yokaru agdukta, ol üdüñ wadžiwantag t(e)ñri ög t(e)ñri t(e)rkleyü k(e)ltiler. UM 14 (Özertural, 2008, s. 44).

Yukarıdaki ilk örneği, “Hroşt(a)g Padvahtag tanrı, gökyüzüne doğru ulaşacak özgür bırakılacak beş tanrı ışığıyla bize doğru geldiye..”, ikinci örneği ise “ve Hroşt(a)g (ve) Padvahtag tanrı, Hormuzta tanrı(dan itibaren) cehennemden yukarı yükseldiğinde, o zaman Wadjiwantag tanrı ana tanrı acele ederek geldiler.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Sağun: < Çin. *s’ngwn* yüksek askeri unvan, general. Durkin-Meisterernst (2004), sözcüğü “**s’ngwn** /*sangun*/ n. (Chin.-Turk.). Uighur title (from Chinese).” (Çinceden [geçen] Uygurca unvan) şeklinde açıklamaktadır (s. 305).

Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig diñtar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sağun İtaçuk üçün bitidim. IB Hatime-67 (Tekin, 2013, s. 26).

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında, (ben) genç dindar (mürüt), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.” (s. 34).

Suv teñri: Tür. Manihaizmde su tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından dördüncüsü.

²⁶ Diğer tanık için bkz. HU 362.

²⁷ Diğer tanıklar için bkz. UM 71, 73, 120.

Ol tintura t(e)ηri, yel t(e)ηri y(a)ruk t(e)ηri, suw t(e)ηri, ot t(e)ηri, bolar barça ezrua t(e)ηri üze kedilip birle katılıp erürler. UM 120 (Özertural, 2008, s. 58).²⁸

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “O Hava (esin) tanrı, Rüzgâr tanrı, Işık tanrı, Su tanrı, Ateş tanrı(dır); bunlar tümü Ezrua tanrı yoluyla (farklı bir şekilde) girmek suretiyle karışık bulunurlar.”

Şakim(u)n: < *Skr. śākya* *muni* Buddha'nın adı, śakya hükümdarı. *DTS* (1969)'de **ŞAKIMUNI** maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: “[*скр. śākya* *muni*] *и. собственное легендарный основатель буддизма Гаутама Шакья-Муни (буквально мудрец из рода Шакья)*” ([*Skr. śākya* *muni*] özel isim Budizmin efsanevi kurucusu Gautama Şakya-Muni (*aynen* Şakya soyundan bir bilge) (s. 520).

Şakim(u)n bolarım (oku: bolalım), t(a)kı üküş törlüg muntag ötügler ötüngey. UM 444 (Özertural, 2008, s. 101).

Yukarıdaki örneği, “Şakimun olalım, daha (ayrıca) çok çeşitli bunun gibi (böyle) dilekler dileyecek” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Tarkan: *Çin. Ta [tāt < *tar] + kan* Eski Türklerde yüksek bir (askeri) unvan, vekil. Doerfer (1965), eserinin ikinci cildinde (*Band II*) 879. maddede sözcüğü şöyle açıklamaktadır: “*ترخان (tarḥān)* ‘anfangs: Ehrentitel (Privilegierter), später auch: Steuerfreier (allgemein)’~ *طرخان ~ (mo.) درخان ← tü. tarḥan id. ← ?*” (“başlangıçta: saygı (onur) unvanı (imtiyazlı), daha sonra: yönetici erkek (genel)”) (s. 460). Doerfer, bu sözcüğü oldukça ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır (s. 460-474). *DTS* (1969)'de sözcük, “**TARXAN** титул правителя” (yönetici (hükümdar) unvanı) şeklinde açıklanmaktadır (s. 539). Clauson (1972) ise **tarxa:n** (**darxa:n**) maddesinde, bu sözcüğün önemli çok eski bir unvan olduğunu, muhtemelen ilk Türkçe olduğunu ve uzun uzadıya tartışıldığını Doerfer (1965)'e atıfta bulunarak (*Band II*, 879. madde) söylemektedir (s. 539). Ayrıca Clauson, Pulleyblank'ın sözcüğü Çince bir kökene götürdüğü düşüncesine değinmektedir (s. 539-540). Şinasi Tekin (1962) de bu sözcüğün Çince kökenli olduğunu düşünerek, sözcüğü “Tarkan (Çin. *Ta [tāt < *tar] + kan*) yalnız bir unvan olup ‘vekil’ anlamına gelmektedir” şeklinde açıklamaktadır (s. 8).

Bir y(é)girmiş ay beş otuzda, bütürmiş tarkan tüke<t>di niğışaklarını suyun yazokın öküngü huastuan(i)ft. HU 377 (Özbay, 2014, s. 91).

Çigil k(e)nt erkligi ulug türkdün pr(a)sda[nk]ı çigil arslan el tirgök [alp] borğuçan (?) alp [t(a)r]kan beg... UM 235 (Özertural, 2008, s. 72).

Özbay (2014), yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “On birinci ayın yirmi beşinde Bütürmiş Tarkan müminlerin (dinleyicilerin) gınahtan arınması için tövbe duasını bitirdi.” (s. 95). İkinci örneği ise “Çiğilkent hükümdarı ulu (ve) doğudaki koruyucusu Çigil Arslan el tirgök [Alp] Borğuçan (?) Alp Tarkan Bey...” şeklinde aktarabiliriz.

Tensi: < *Çin. t'ien-tzu* göğün oğlu (Çin imparatorunun unvanı). *DTS* (1969)'de **TÄNSI** maddesinde sözcük şöyle açıklanmaktadır: “[*кит. 天子* *тяньцзы, thien-tsi*] титул китайского императора (*буквально сын неба*).” (Çin imparatorunun unvanı (*aynen* gökyüzünün oğlu)) (s. 544). Tekin (2013), sözcüğün kökenini “< Çince *t'ien-tzu*” şeklinde açıklamaktadır (s. 61).

Tensi men. Yarn kiçe altun örgin üze oluruḡan meñileyür men. Ança bilinler: Edgü ol. IB 1 (Tekin, 2013, s. 19).

²⁸ Diğer tanık için bkz. HU 74.

Tekin (2013), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Gögün oğluyum (= Çin imparatoruyum). Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 27).

Teğri: Tür. tanrı; efendi; gökyüzü. *DTS* (1969)’de, **TÄDRI** maddesinde bu sözcük için şu anlamlar verilmektedir: “1. небо 2. бог, божество 3. божественный 4. повелитель, господин” (1. gökyüzü 2. tanrı, ilâh 3. tanrısal 4. hükümdar, efendi) (s. 544). Clauson (1972) sözcüğü şu şekilde açıklar: “**teğri:** a very old Turkish word, probably pre-Turkish, which can be traced back to the language of the Hsiung-nu, III B.C., if not earlier. It seems originally to have meant ‘the physical sky’, but very early acquired religious overtones and came to mean ‘Heaven’ as a kind of impersonal deity, the commoner meaning in the earlier texts.” (çok eski bir Türkçe sözcük, İÖ 3. yüzyıla, Hsiung-nu diline kadar izlenebilir, muhtemelen İlk (Ön) Türkçe, değilse daha eskidir. Aslında ‘fiziksel gökyüzü’ anlamına sahip gibi görünür, ancak çok erken zamanda dinî imalar kazandı ve daha önceki metinlerde halk arasındaki anlamı, bir çeşit kişisel olmayan tanrı olarak ‘Cennet’ anlamına geldi.) (s. 523).

T(e)ğrim söde berü [b]ilmetin t(e)ğrike iq(i)deyü montag ulug çulvu sav sözledim(i)z erser...
HU 32-33 (Özbay, 2014, s. 80).

Toğuz arlı sıgun kiyik men. Bedük] tiz üze ünüpen möğreyür men. Üze Teğri eşidti, asra kişi bilti. Antağ küçlüğ men tir. Ança bilinler: Edgü ol. IB 60 (Tekin, 2013, s. 25).

Bêşinç oñinta t(e)ğri yêriñerü kapagın açdı. UM 7 (Özertural, 2008, s. 43).²⁹

Yukarıdaki ilk örneği günümüz Türkçesine “Tanrım! Eskiden beri bilmeden Tanrı’ya yalan söyleyerek böyle büyük yalan söz söylediysek...” şeklinde aktarabiliriz. Tekin (2013), yukarıdaki ikinci örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.” (s. 33). Son örneği ise “beşincisi, Tanrı sağ elinde (eliyle), yeryüzüne doğru kapıyı açtı.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Tégin, tégit: Tür. prens, prensler ((1) prensler, *téginin* kalıplaşmış çoğulu). *DTS* (1969)’de *tégin* sözcüğü şu şekilde açıklanmaktadır: “**TEGIN I** титул, присоединяемый к именам младших членов ханской семьи; принц.” (hanın (kağanın) ailesinin genç üyelerinin isimlerine katılan unvan; prens) (s. 547). *Tégit* sözcüğü ise, *DTS* (1969)’de şu şekilde açıklanmaktadır: “монг. форма множественное число от **tegin** принцы.” (**teginin** çoğul hâlinin Moğolca biçimi, prensler) (s. 548).

Dintarlar, t(e)ğriken kunçuy [te]rken tégitler elçi bilgeler. UM 469 (Özertural, 2008, s. 105).

Yukarıdaki örneği, “rahipler (seçilmişler), hükümdar prenses, kumandan prensler, elçi bilegeler...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Tıntura t(e)ğri: Tür. Manihaizmde hava (esin) tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından birincisi. *DTS* (1969)’de bu sözcük “зефир, легкий ветерок” (hava/batı rüzgârı, hafif rüzgâr/esinti) şeklinde açıklanmaktadır (s. 568).

²⁹ Diğer tanıklar için bkz. IB 15, 17, 54; HU 1, 2, 6, 7, 8, 15, 16, 17, 19, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 36, 40, 41, 45, 46, 47, 50, 52, 54, 57, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 78, 82, 86, 87, 88, 94, 99, 102, 107, 110, 114, 123, 131, 134, 152, 159, 168, 169, 170, 178, 180, 183, 183, 189, 189, 191, 194, 198, 200, 202, 205, 207, 211, 212, 212, 217, 218, 220, 222, 224, 226, 227, 233, 241, 245, 245, 246, 253, 254, 257, 261, 263, 264, 272, 273, 278, 279, 286, 297, 300, 307, 315, 318, 328, 339, 343, 345, 346, 354, 361, 364, 366, 373; UM 2, 12, 15, 18, 18, 21, 23, 24, 37, 51, 64, 70, 82, 91, 92, 94, 96, 115, 117, 119, 120, 121, 121, 123, 128, 131, 143, 144, 150, 175, 187, 191, 198, 206, 228, 259, 345, 350, 457, 458, 463, 466, 481, 531, 545.

Üçünç yme beş t(e)ηrike horm(u)zta t(e)ηri oğlanıça bir tıntura t(e)ηri, ikinti yel t(e)ηri, üçünç y(a)ruk t(e)ηri, törtünç suv t(e)ηri beşinç ot t(e)ηri. HU 72 (Özbay, 2014, s. 81).³⁰

Yukarıdaki örneği, “üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına-bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrıdır.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Törö/törü: Tür. yasa, öğreti. DTS (1969)’de sözcük için “1. порядок, правило, закон 2. обычай, обряд” (1. düzen, kural, kanun 2. görenek/âdet, ritüel) anlamları verilmektedir (s. 581).

Onunç künke tört alkış ezrua t(e)ηrike kün ay t(e)ηrike küçlüg t(e)ηrike burhanlarka, bir biligin arıg köñülün alkansıg törö bar erti. HU 248 (Özbay, 2014, s. 87).³¹

Özbay (2014), yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “Onuncu olarak günde dört defa ibadetle Ezrua tanrıya, Güneş ve Ay tanrılara, güçlü tanrıya, peygamberlere, içtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekiydi.” (s. 94).

Tözün: Tür. asil, soylu. DTS (1969)’de sözcük için “сдержанный, благородный” (sağduyulu/ağırbaşlı/kendini tutabilen, soylu/asil) anlamları verilmektedir (s. 583).

Yme ol tözün er k(a)mag özi tonu baştan adak<k>a t(e)gi kanka iriη<k>e örgenip... UM 493 (Özertural, 2008, s. 111).³²

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine, “ve o asil erkek (kişi) tüm kendi elbisesi baştan ayağa kana irine bulanıp...” şeklinde aktarabiliriz.

Wadziwantag t(e)ηri: < Pa. w’djywndg bir tanrı adı. DTS (1969)’de sözcük için yalnızca “имя собственное” (özel isim) olarak yazmakta ve “vadživanta maddesiyle karşılaştırınız” denmektedir (s. 631). Durkin-Meisterernst, *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (2004) adlı eserinde sözcüğü “Pa(rtça) w’djywndg” şeklinde verir ancak herhangi bir anlam vermemektedir (s. 335).

Yme ög t(e)ηri wadziwantag t(e)ηri olar beş t(e)ηrilerig horm(u)zta t(e)ηride ar(t)<t>ılar. UM 23-24 (Özertural, 2008, s. 44).³³

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Ve Ana tanrı (ve) Wadjiwantag tanrı, onlar beş tanrıları Hormuzta tanrıda temizlediler.”

Yalabaç/yalavaç: Tür. elçi, mesaj taşıyan; peygamber. DTS (1969)’de, bu sözcüğün her iki farklı okunuşu da madde başı olarak yer almaktadır. **JALABAÇ** maddesinde “посола” (büyükelçi) anlamı verilir ve “jalavač ile karşılaştırınız”, denilmektedir (s. 227). **JALABAÇ** maddesinde ise, “1. гонец, посола” (ulak, büyükelçi) ve “2. пророк, посланник” (peygamber, elçi) anlamları verilmektedir (s. 228).

T(e)ηri yalavaçi burhanlarka. HU 103 (Özbay, 2014, s. 82).

Sarıg atlıg sabçı, yazıg atlıg yalabaç edgü söz sab elti kelir tir. Ança biliñ: Edgü ol. IB 11 (Tekin, 2013, s. 20).

Yme t(e)ηri y(a)lavaçi burhan sumnag(a)dika (oku: sumag(a)dika) inçe tēp yar(t)kadı. UM 545 (Özertural, 2008, s. 118).³⁴

³⁰ Diğer tanık için bkz. UM 119.

³¹ Diğer tanıklar için bkz. HU 112, 166, 261, 267, 284, 296, 311, 323, 369.

³² Diğer tanık için bkz. UM 501.

³³ Diğer tanık için bkz. UM 177.

³⁴ Diğer tanık için bkz. HU 107.

Yukarıdaki ilk örneği, “Tanrı elçisi burhanlara (peygamberlere)...” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz. İkinci örneği Tekin (2013) şöyle aktarmaktadır: “Sarı atlı haberci, yağız atlı elçi iyi haberler getirerek geliyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) çok iyidir.” (s. 28). Son örneği ise “ve Tanrı elçisi peygamber Sumagadika böyle deyip buyurdu.” Şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Y(a)rlagkançuçı/y(a)rl(a)kançuçı (élig t(e)ñri): Tür. merhametli, bağışlayıcı, şefkatli, iyi yürekli, acıyan. Bu sözcük, DTS (1969)’de **YARLIQANÇUCI** maddesinde şöyle açıklanmaktadır: “милосердный, милостивый, сострадательный” (merhametli, bağışlayıcı, yufka yürekli) (s. 242).

Amtı y(a)rlagkançuçı élig t(e)ñrim y(a)rl(a)kañ. UM 437 (Özertural, 2008, s. 100).³⁵

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Şimdi merhametli (bağışlayıcı) hükümdar Tanrım merhamet et (bizi bağışla!)”

Y(a)ruk t(e)ñri: Tür. Manihaizmde ışık tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından üçüncüsü.

Ol tintura t(e)ñri, yél t(e)ñri y(a)ruk t(e)ñri, suw t(e)ñri, ot t(e)ñri, bolar barça ezrua t(e)ñri üze kedilip birle katılıp erürler. UM 120 (Özertural, 2008, s. 58).³⁶

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “O Hava (esin) tanrı, Rüzgâr tanrı, Işık tanrı, Su tanrı, Ateş tanrı(dır); bunlar tümü Ezrua tanrı yoluyla (farklı bir şekle) girmek suretiyle karışıp bulunurlar.”

Yél t(e)ñri: Tür. Manihaizmde rüzgâr tanrısı; Hormuzta tanrının çocuklarından ikincisi.

Üçünç yme beş t(e)ñrike horm(u)zta t(e)ñri oğlanıña bir tintura t(e)ñri, ikinti yél t(e)ñri, üçünç y(a)ruk t(e)ñri, törtünç suw t(e)ñri beşinç ot t(e)ñri. HU 73 (Özbay, 2014, s. 81).³⁷

Yukarıdaki örneği, “üçüncü olarak da beş tanrıya-Hormuzta tanrının çocuklarına-bir(incisi) Hava (esin) tanrı, ikincisi Rüzgâr tanrı, üçüncüsü Işık tanrı, dördüncüsü Su tanrı, beşincisi Ateş tanrı(dır).” şeklinde günümüz Türkçesine aktarabiliriz.

Yuşo/Yişo: < Pa. *yüşw’, yüşw, yšw’ /yışō’* Hazreti İsa. Durkin-Meisterernst (2004), eserinde bu sözcüğü “Partça/Orta Farsça **yyšw’, yyšw, yšw’ /yışō’** ‘Jesus’.” (Hazreti İsa) olarak açıklamaktadır (s. 375). Bu sözcük DTS (1969)’de ise: “**JUŠO** [cp. согд. yšw]: **jušo kanig** *имя собственное*” ([Orta Soğdca yšw] yuşo kanig *özel isim*) şeklinde açıklanmaktadır (s. 282).

Bo élig t(e)ñriler kim k(e)ntü ol yuşo k(e)ñig w(a)hm(a)n roş(a)n t(e)ñri.. UM 114 (Özertural, 2008, s. 56).

Yukarıdaki örneği günümüz Türkçesine şöyle aktarabiliriz: “Bu hükümdar tanrılar ki kendi(leri) (Hazreti) İsa, Kenig (Bakire) ve Wahman Işık (roşan) tanrılar(dır).”

6. Sonuç

Eski Uygur Türkçesinin Manihaist dönem metinlerindeki *yetke kavram alanını* meydana getirdiği belirlenen 48 kavramın yarısından fazlasının Türkçe kökenli sözcüklerden oluştuğu görülmektedir (24 kavram Türkçe, 1 kavram ise Türkçe + yabancı unsur). Bu kavram alanında yabancı etki en çok Partça ve Soğdca kaynaklanmaktadır (8 kavram Partça, 8 kavram Soğdca, 1 kavram Soğdca + Türkçe). Daha sonra sırasıyla Çince ve Sanskritçe etkileri görülmektedir. Burada dikkati çeken durum, Çince ve Sanskritçe

³⁵ Diğer tanıklar için bkz. UM 51, 426, 429, 448, 462.

³⁶ Diğer tanıklar için bkz. HU 22, 73, 361, 373.

³⁷ Diğer tanık için bkz. UM 120.

dışında, Türkçe üzerinde bir İran dilleri etkisinin görülmesidir: Partça ve Sogdca. Bu olağan dışı bir durum değildir. Çünkü Manihaizm ve onun birçok yönden temellerini oluşturan Zerdüştlük ile Zurvanizm kolu da İran coğrafyasında ortaya çıkan ve yayılan öğretilerdir. Bunun dışında zaten Türklerin, tarih boyunca Sogdlular ile sıkı ilişki içerisinde oldukları, yakın hatta aynı coğrafyalarda birlikte yaşadıkları bilinmektedir.

Bununla birlikte Uygurlar, Manihaizme ait birçok dini terimin yabancı dillerdeki biçimini ya da bazı ses değişimleriyle oluşturulmuş aslına yakın biçimini değil de Türkçe karşılıklarını kullanmıştır. Örneğin; Manihazimde “ışığın beş elementi” olarak bilinen terim Sogdcada *pnc mrδ'spnd*, Partçada *pnjyazd /panjyazad/* iken, Manihaist dönem Uygur Türkçesi metinlerinde *bêş t(e)ηri* olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı durum Manihaizimde “ışığın beş elementi” olarak bilinen ve Türkçe metinlerdeki *bêş t(e)ηriyi* simgeleyen *Hava (tintura) tanrı* (Pa. 'rd'w frwrdyn/prwrdyn /ardāw frawardīn/), *Rüzgâr (yé) tanrı* (Pa./O. Far. w'd, w'd, w'δ /wād/), *Işık (yaruk) tanrı* (Pa./O. Far. rušn /rōšn/, /rōšan/), *Su (suw) tanrı* (Pa./O. Far. 'b, 'b /āb/) ve *Ateş (ot) tanrı* (Pa./O. Far. 'dwr, 'dwr /ādur/) terimleri için de geçerlidir.

Tablo 2

Manihaist Dönem Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde “Yetke”nin Kavram Alanı

Köken Bilgisi	Kavramlar ve Sıklıkları	Toplam
Türkçe	<i>ay t(e)ηri</i> (13), <i>beg</i> (8), <i>bêş t(e)ηri</i> (13), <i>bilge</i> (9), <i>erklig</i> (1), <i>élig</i> (12), <i>han/kan</i> (6), <i>idi</i> (2), <i>kam</i> (1), <i>kañ</i> (7), <i>kigürsüg törö</i> (1), <i>küçlüg t(e)ηri</i> (2), <i>kün t(e)ηri</i> (14), <i>ot t(e)ηri</i> (4), <i>suw t(e)ηri</i> (2), <i>teñri</i> (195), <i>tégin</i> , <i>tégit</i> [(1), (1)] (2), <i>tintura t(e)ηri</i> (2), <i>törö</i> (10), <i>tözün</i> (2), <i>yalabaç/yalavaç</i> (4), <i>yarlagkançuçı/yarlakançuçı</i> (6), <i>y(a)ruk t(e)ηri</i> (7), <i>yél t(e)ηri</i> (2)	24
Çince	<i>burhan</i> < Çin. <i>b'iuat=fu</i> (fo)+ <i>kan</i> (18), <i>kunçuy</i> < Çin. <i>kung-chu</i> (2), <i>sañun</i> < Çin. <i>s'ngwn</i> (1), <i>tarkan</i> < Çin. <i>Ta [tāt < *tar] + kan</i> (2), <i>tensi</i> < Çin. <i>t'ien-tzu</i> (1)	5
Partça	<i>hroštag</i> < Pa. <i>xrwštg</i> , <i>xrwštg</i> , <i>xrōštag</i> (3), <i>işuy(a)zd</i> < Pa. <i>yyšw'</i> , <i>yyšw</i> , <i>yšw'</i> / <i>yišō'</i> + <i>yzd</i> / <i>yazad</i> / (1), <i>k(e)niğ roş(a)n</i> < Pa. <i>qnygrwšn</i> (3), <i>mar</i> < Pa. <i>mry</i> , <i>m'ry</i> , <i>m'rw</i> , <i>m'r(.)</i> , <i>mr</i> (3), <i>m(é)šiha</i> < Pa. <i>mšyh'</i> , <i>mšyh'h</i> , <i>mšyh''</i> , <i>mšyh</i> (1), <i>padvahtag</i> < Pa. <i>pδw'xtag</i> , <i>patwāxtag</i> (2), <i>wadžiwantag</i> < Pa. <i>w'djywndg</i> (2), <i>yuşo/yişo</i> < Pa. <i>yyšw'</i> , <i>yyšw</i> , <i>yšw'</i> / <i>yišō'</i> / (1)	8
Sanskritçe	<i>çahşapat</i> < Skr. <i>śikṣapada</i> (6), <i>şakim(u)n</i> < Skr. <i>śākyamuni</i> (1)	2
Sogdca	<i>dén/din</i> < Sogd. <i>δyn</i> (1), <i>déndar/diñtar</i> < Sogd. <i>δynδ'r</i> (7), <i>ezrua</i> < Sogd. 'zrw' (9), <i>hormuzta [t(e)ηri]</i> < Sogd. <i>hwrnz'</i> (14), <i>katun</i> < Sogd. <i>xwt'yn</i> (1), <i>Mani</i> < Sogd. <i>m'ny'</i> (5), <i>možak</i> < Sogd. <i>mwj'k</i> (2), <i>nom</i> < Sogd. <i>num</i> (39)	8
Sogdca+Türkçe	<i>nomçı</i> < Sogd. <i>num+çı</i> Tür. (2)	1

Tablo 3

“Yetke”yi Gösteren Kavramların Üst-Anlam Alanlarındaki Yeri

<p>Kutsal yetke</p> <ul style="list-style-type: none">• T(e)ηri Hormuzta t(e)ηri Ezrua t(e)ηri kün t(e)ηri, ay t(e)ηri bêş teηri, küçlüg teηri tintura t(e)ηri, yél t(e)ηri, y(a)ruk t(e)ηri, suv t(e)ηri, ot t(e)ηri Hroşt(a)g P(a)dwah t(a)g t(e)ηri ög t(e)ηri Wadziwantag t(e)ηri y(a)rügkançuçi élig t(e)ηri Mani Şakim(u)n, burhan/burhan yalabaç/yalavaç M(a)r işuy(a)zd m(a)histak m(é)şiha, yuşo/yişo k(e)nig roş(a)n nomçı, déndar/d[î]ntar• dén on ç(a)hşap(a)t kigürsüg törö/törü nom	<p>Yönetimsel yetke</p> <ul style="list-style-type: none">• bilge erklig han/kan tensi élig beg tégin, tégit katun kunçuy sağun tarkan• törö/törü	<p>Toplumsal yetke</p> <ul style="list-style-type: none">• kaη iđi kam możak tözün• törö/törü
---	---	---

Kısaltmalar: **a:** ad, **Alm.:** Almanca, **bkz.:** bakınız, **C.:** cilt, **Çin.:** Çince, **DTS:** *Drevnetyurkskiy slovar*, **Far.:** Farsça, **fel.:** felsefe, **Fr.:** Fransızca, **gel.y.bs.:** geliştirilmiş yeni baskı, **HU:** *Huastuanift Manihaist Uygurların tövbe duası*, **IB:** *Irk Bitig*, **İng.:** İngilizce,

O. Far.: Orta Farsça, **Pa.:** Partça, **Ruĥb.:** Ruh bilimi terimi, **s.:** sayfa, **Sgd.:** Soğdca, **Skr.:** Sanskritçe, **Tür.:** Türkçe, **UM:** *Der uigurische Manichäismus...* (Manihaist Uygur Metinleri), **vb.:** ve benzeri.

Kaynakça

- Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. 1.,2.,3. Ciltler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arendzen, J. (1910). *Manichæism. the Catholic encyclopedia* (Vol. 9). New York: Robert Appleton Company. <http://www.newadvent.org/cathen/09591a.htm>. Erişim tarihi: 13.10.2016.
- Asmussen, J. P. (1965). *X^uāstvānīft. Studies in Manichæism*. (Acta Theologica Danica, 12). Copenhagen: Munksgaard.
- Bang, W., A. V. Gabain (1929). *Türkische Turfan-texte II. Manichaica*. Berlin. 411-434.
- Buswell, R. E. Jr. (Ed.). (2004). *Encyclopedia of Buddhism* (Volume 1 A-L). New York: Macmillan Reference USA.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü* (3. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Cin, R. (1971). *Kavramlar dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1961). Notes on Irk Bitig. *Ural-Altäische Jahrbücher*, Volume 33. Wiesbaden: 218-225.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çetin, E. (2009). Orhon yazıtlarında 'itaat' kavramı. *Turkish Studies, Volume 4/8 Fall*, 825-837.
- Derleme Sözlüğü* (2. bs.). (1993). C. 1-12. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dil Derneği (2005). *Türkçe sözlük* (2. bs.). Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Doerfer, G. (1963, 1965, 1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Dornseiff, F. (1970). *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin-New York: Walter De Gruyter.
- Durkin-Meisterernst, Desmond. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*. Brespols: Turnhout.
- Ercilasun, A.B., Z. Akkoyunlu. (Haz.) (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. Wiesbaden.
- Gabain, A. von (1950). *Alttürkische grammatik* (2. Verbesserte Auflage). Leipzig: Otto Harrassowitz.
- _____ (1961). Der Buddhismus in zentralasien. *Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen*, 496-574. Leiden: The Netherland.
- Grousset, R. (2015). *Stepler imparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur* (2. bs.). H. İnalçık (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Felsefe sözlüğü* (gel.y.bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kafesoğlu, İ. (2001). Uygurlar. *Türk dünyası el kitabı* (3. bs). C.1. Ankara: Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları. 182-188.
- Kıran, Z., A. Eziler Kıran. (2010). *Dilbilime giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya* (3. bs.). S. Karatay (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, J. (1996). *Semantics I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nadelyayev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Ölmez, M. (2005). Türkçede dinî tabirler üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, 213-218.

- Önen, Y., C. Z. Şanbey. (1993). *Almanca-Türkçe sözlük* (1, 2). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 546.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özbent, S. (2013). Sözlüksel alan teorisi ve çeviri. *Diyalog*, 2013/2. İstanbul. 55-77.
- Özertural, Z. (2008). *Der uigurische Manichäismus Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden: Harrossowitz Verlag.
- Pilten, Ş. (2013). *Türk dilinde ızdırıp söz bilgisi, bir eş anlamlılık incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Seiffert, H. (1969). *Einführung in die wissenschaftstheorie*. München: C.H.Beck.
- Tarama Sözlüğü* (2009). C. 1-8. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1962). Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *TDAY Belleten* 1962, 1-11. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., M. Ölmez. (2003). *Türk Dilleri giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. N. Demir, E. Yılmaz (Haz.). Ankara: Öncü Kitap .
- _____ (2013). *İrk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. E. Yılmaz, N. Demir (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Tokyürek, H. (2012). Eski Uygurca metinlere göre Budizmin Manihaizme etkisi. *Turkish Studies, Volume 7/4, Fall*, 2889-2906.
- Trier, J. (1931). *Über wort- und begriffsfelder. Der Deutsche wortschatz im sinnbezirk des verstandes-die geschichte eines sprachlichen feldes*. L. Schmidt (Ed.). (1973). *Wortfeldforschung zur geschichte und theorie des sprachlichen feldes* içinde (s. 1-38). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Vásáry, I. (2007). *Eski İç Asya'nın tarihi*. İ. Doğan (Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.